

kyrgyzstan uulu qasym.

ene tilimiz

(qyrgyz tilindegi tabystandy çana
sez bytyşteryn taanytqyç kiteb)

qyrgyzstandy aqartuu kemiseujetinin bilim boy-
boyu birinci basqyç mektepter ucyu çaqtyraqan

çañy tamqa menen birinci basylyşy

Киргизское Государственное Издательство

рунза çааңы

1928-çyl.

тыңыстан уулу қасым.

ene tilimiz

(қырғыз тилиндегі тығыстағы ғана
сөз бытыстарын таанытыс китеб)

қырғызстандың ақартуу кемисерияетинин bilim ботыбачу биринци
басқыс мектебтер усын ғартыраған

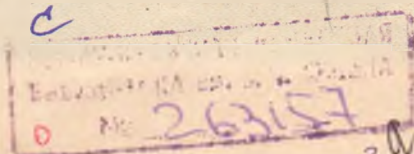

ғанды тамоға менен биринци басылды

Китепти өз карахатына бастырган
- К.Дыйканов. Алматы - 1991.

қырғызстан мемлекет басмасы.

ғ. т. а. ғ. с. в. к. заказ.

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ

Исследования и библиотечка
на Ленин
ЮНОШЕСКИЙ ОТДЕЛ

Ешеналы Арабайевдин 1924 жылда араб тамгасы менен биринчи басылган "Алипбесин" мен май айында кайра бастырып чыгардым. Аны Акмат Байтурсуновдун 1914-жылдагы "Алифбесиндей" эле араб тамгасын үйрөтүү үчүн – окулук катарында пайдаланса болот. Тыныстановдун 1928 жылы латин тамгасында биринчи басылган "Ене тилибиз" деген китебин илим максатында пайдаланбаса, окулук катарында сунуш кылууга жарабайт. Себеби: мында латин тамгасы толук емес, азыркы талапка тугра келбейт.

Муну чыгарган максатым: биринчиден, Тыныстановду ескерүү; екинчиден, кыргыз тилине зыйан келтирген айрым кишилердин ким экенин тааныштыруу. Тыныстановдун өмүр байаны, чыгармачылыгы, таланты туграсында көп эле сөз болду. Сөз кылына елек айрым бир маселе бойунча токтолойун.

Мен 1959-жылы "Кыргыз тилиндеги үндүүлөр" деген китепти Константин Кузмиш Иудахиндин 70 жылдык тойуна арнап чыгардым. Ошол китептин кириш бөлүмүндө алгачкы кыргыз орфографиясы "Проект новой орфографии киргизского литературного языка", Фрунзе, 1934. К. Тыныстанов тарабынан иштелип, Киргосиздаттан басылып чыккан. Ошол алгачкы орфография – кыргыз адабий тилинин өсүшүнө багыт берди – деп, чындыкты айтканым үчүн мага катув сөгүш жарыйалаган /Мен анда Кыргыз кыз-келиндер пединститутунда Музыка-педагогикалык факультетинин деканы элем/, ошондо менин эмгегимди коргой турган бир да кыргыз тилчиси табылган емес – мезгил ошондой болгон.

Менин китебим кыргыздарга "таанылбаганы" менен түркологияда мааниси чоң. "Советская туркология", Баку, 1983, № I журналдын 50 бетин караңыз. Түрк тилдеринде алгачкы созулманын жок экендиги жана азыркы созулмалар ар тилде өз алдынча пайда болгондугу туграсында мен айткан пикирди мындай Москвалык галым Э.Г. Азербайев деп кубаттайт:

"2/ прийти к твердому заключению об отсутствии долгих гласных в тюркском праязыке. "Исключительно точное соответствие" долгих гласных между туркменским и якутским языками, выдвигаемое некоторыми учеными /54, стр. 59; 30, стр. 47-59/ в качестве доказательства наличия первичных долгот в тюркском праязыке, специально проведенное нами с использованием ЭВМ, не подтверждается, а полностью относится к числу случайных совпадений. Что касается других языков алтайской семьи, могущих пролить свет на проблему долгих гласных в алтайском праязыке, то здесь наблюдается следующая картина: авторы грамматик

древнеяпонского языка /4, стр. 29/ и старописьменного монгольского языка /22, стр. 24/ прямо говорят об отсутствии долгих гласных в указанных языках; не зафиксированы долгие гласные также в древнекорейском языке, и этот вопрос, как отмечает Ли Ки-Мун /60, стр. 86-87/, требует дальнейшего исследования; не представлены графически долгие гласные и в маньчжурском языке /61, стр. 13 - 16/. В силу вышеизложенного правомерной представляется точка зрения К. Дыйканова, считающего, что долгие гласные - новое явление в тюркских языках и в каждом из них они развились своим путем /62, стр. 54, 63/" - деп, менин илимий кез карашымдын тувра екендигин кубаттайт. Менин пикиримдин тугра екендигин мындан мурда казак галымы Губайдолла Айдаров "Язык орхонских памятников древне тюркской письменности VIII века" /Алма-Ата, 1971, стр. 50/ деген китебинде биринчи көрсөткөн. Кыргыздар сингармонийаны, созулманы, курандыларды менден көчүрүп жазса жазат, бирок, менин китебиме шилте жасагандан негедир арданышат.

Өзүнчө алфавит алганга чейин түрк наречийелери: кыргыз, казак, татар, өзбек, уйгур ж.б. сыйактувлар улуттук тил болуп бөлүнгөн эмес. Мисалга, 1911-жылы Уфада басылган "Казак, кыргыз балалары үчүн алифбе йаки төтө окуу" деген китепти караңыз. Казак, кыргыз балалары үчүн бирдей болгон. Диалектилерди адабий тилге бириктирип жок кыла турган, же диалектилерди өзүнчө улуттук тилге айландыра турган курал - орфография екендигин Орус Академиясы жакшы билген, буга кыргыздар түшүнгөн эмес. Ошону үчүн 1912-жылы Акмат Байтурсунов "Казакча алифбе" басып чыкса, Ишеналы Арабайев 1924-жылы кыргыздын улуттук алфавитин иштеп чыкты. Ошентип, казак менен кыргыздар бөлүндү.

Буга чейин жазылган көнө чыгармалар жалпыга орток болгон. Маселен: Йусуф Баласагундун "Кутадгу билиги", Махмуд Кашкаринин "Түрк дугатынын жыйнагы", Джалал ад-Дин жазган "Парсы, түрк, монгол тилдеринин таржымасы", Улукбектин астронимиялык илими, "Гүлстандын" түркчөсү ж.б. сыйактуу чыгармалардын тилин - ал, же бул улутка тийешелүү деп айта албайбыз. Булар туран тилинде жазылган жалпыга орток чыгарма. Ал убакта тайпалардын азыркыдай улуттук белгиси жетилген эмес.

В.В. Радлов 1866-жылы "Үлгүлөрдүн" биринчи томунда: "Хотя, правда, каждое Тюркское племя говорит своим особенным диалектом, но в письменном языке свойство этих диалектов обнаруживается весьма неудовлетворительно... для изучающего Тюркское подна^{ро}речие необходимо прежде всего оставить в стороне письменный т.е. искусственный язык, и избрать исключительным предметом исследования разговорный язык простого народа"¹ - дейт.

В.В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен. СПб. 1866-1896.

И.М.Мелиоранский кыргыз тилинен дагы айырма таба албаган соң:
"Особенно замечательно то обстоятельство, что несмотря на громадное пространство, занимаемое киргизами, язык их даже в наиболее удаленных друг от друга местах почти совершенно одинаков, — до такой степени, что дальнейшее его дробление на поднаречия едва ли возможно" — деп, казак наречийеси белүнбөй турганын көрсөтөт.

Өткөн гасырда Түркстанды мекендеген азыркыдай чет елдиктер болгон эмес. Ошону үчүн силер кайсы ел болосунар деп сураса, ар ким өз уругун, же турган жерин атаган. Мындай сөз туграсында В.В.Радлов: "Жители Алтая... Чувства народности у них вовсе не существует: они знают только родовые свои имена или называют себе по горам и рекам, при которых живут" — дейт. /III том, XIV б./.

Түрк калкына кызыккан профессор Н.И.Илминский "Материалы к изучению киргизского наречия" деген эмгегинде казак наречийесиндеги ч фонемасын орусча ш тамгасы менен жазып, маселен: шай "чай", шыбын "чымын"; казакча ш тыбышын бардык жерде с тамгасы менен. Маселен: сас "шаш" — торопится, салдыра "шалдыра", сакар "шакар", сор "шор" — солончак ж.б. Н.И.Илминский: "Татарское ч произносится киргизами как острое "ш", а "ш" переходит всегда в "с". Степные грамотеи /муллы/, старающиеся подражать татарскому языку, но не знающие его основательно пишут вместо "ш", пишут "ч" — деп, түрк калкына орток болгон "ч" фонемасын жазган молдолорго каршы чыккан. Илминскийдин максаты — казак тилинен "ч" фонемасын сүрүп салып, тектеш тайпалардан алыстатып көрсөттү. Илминский: "Кроме того я надеюсь, что, быть может, мой опыт даст повод и начало молодым киргизам получившим образование в русских учебных заведениях к самостоятельному изучению и обработке своего языка, и что из их общих усилий возникает со временем творение обширное, вполне достойное своего предмета" — деп аяктайт.

И.М.Букин. Орусча-кыргызча жана Кыргызча-орусча сөздүгүндө /Ташкент, 1883/ казак тилиндеги "ч" тыбышын Илминскийге окшоп, "ш" тамгасы менен жазып көрсөткөнү менен, тексттеги арапча жазылышын оңдоп /оузуп/ үлгүрө алган эмес. Мисалы: шай "чай" — چاي, ша-кыр "чакыр" — چاقور, шымын "чымын" — چييمين, шылым "чылым" — چيylim ж.б.

XIX кылымга чейин славян тилдериндеги терминдерди, сөздөрдү лугаттар менен жакындаштыра турган оир оорбор түзүлдү. Түрк тилдерине андай оороор түзүлөй калды. Мына ошондой оороордун керектигин тугра түшүнгөн тилчилер 1926-жылы тектеш тилдердин алфавитин, терминдерин жакындаштырууну көздөп Түркологиялык курултай чакырды.

Барок ал өз максатына жеткен жок.

Жаңы алфавит бойунча өткөрүлгөн биринчи Илим Советинде С.И.Диманштейн "Принципы создания национальной терминологии"¹ – деген темада доклад жасап, Түрк терминдерин жакындаштырувну көздөгөн Азербайжандык тилчи Чобан-Задени, Казакстандык Байтурсуновду пантүркист деп каралады. Ошонун артынан алфавиттин бирдейлигин көздөгөн тилчилер, жаш жазувчулар ошол "пантүркист" деген термин менен караланып, четинен улам жок кылына турган болду. Пантүркисттер камалды, панславйанисттер шаттыкка бөлөндү. Мына сага, улуттардын еркиндиги! Улуттук сайасат! Натыйжада славйандар бүт сойузга таратылып аралашты, тили, салты жакындады. Түрктөр төрөлгөн жеринде камалып: тили бөлүндү, салты бөлүндү; өзбек менен түрк, кыргыз менен өзбек жер-талаша турган болушту...

Касым Тыныстанов – кыргыз адабий тилинин үлгүсүн негиздеген. Анын жазып калтырган китептерин, архивдеги документтерин изилдебей, кыргыз адабий тилинин тарыхын жаза албайбыз.

Мен 1959-жылы Касым Тыныстановдун атын атап койгонум үчүн "ак жүрөк" интернационалист тилчилер менин артымдан түшүп алышты. Маселен, "Рудаковго кошула албайбыз" – деген макаламда /Мугалимдер газетасы, 31-март, 1959/: Кыргыз тили окув пландарынын жөнү жок эскартилып, орус мектептеринде начар окутулуп жатканын жана шаардык кыргыз балдары өнө тилин унутуп бара жаткандыгы туурасында чын ойумду билдирсем, орус тилин кыргыз мектебинде биринчи класстан баштап окутув керек, екннчн класс көчтик кылат – деп, менин оюму каршы чыккан 7 киши "Вечерная газетасынын" редакснйасына кат жазыпкан. Орус мектептеринде кыргыз тилин жакшыртув керек деген пикиримди кыргыз тилине берилген мамлекеттик укук дагы бир кубаттайт.

Кыргыз орфографиясына болгон сын пикиримди мен үч китебимде /1959, 1964, 1971/ жазып чыктым. Жаңа орфография ережелеринин тереңдиктарын көрсөтүп 15 макала жарыйаладым. Тилдин тазалыгы үчүн жасаган эмгектерим маркум академик Асылбек Алтымышбайевге жакпаса керек. Ал "Ел достугу жөнүндө китеп" деген макаласында /Советтик

¹ Искусственность и революция, Сборник I, М. – 1933 – Л.,

Кыргызстан, 10-феврал, 1978/ Кыргызстан Компартиясынын БКнын биринчи секретары Т.У.Усубалийевдин "Елдердин достугу – биздин баа жеткис жеңип алганыбыз" деген китебин мактап келип: "Айрым жазуучулар, тилчилер жана тарыхчылар тарабынан кыргыз жазмасынын негизи Октябрь революциясына чейин эле салынган деген пикирге китептин автору /Усубалийев –К.Д./ кошула албай тургандыгын көрсөткөн" – деп, Усубалийевге кошомат кылып, кыргыздын жазуусу болгон – деп, айжан окумуштууларга каршы чыгат. Түрк тайпалары араб тамгасын миң жыл пайдаланса, андан мурда байыркы түрк тайпалары өздөрүнүн тамгасынан /орхон–енисей жазуусунан/ пайдаланган. Ал жазуу мындан 2000 жыл мурда пайда болгон, аны кыргыздар да окуган деп мен өз китебимде жазганмын /караңыз: "Кыргыз жазуу тарыхынан", Фрунзе, 1957, 7 бет/. Ал пикиримдин туугра экендигине азыр еч ким каршы чыга албайт.

Кыргызстандагы жер, суу, шаар аттарын кайра карап чыгуу керектигин, аларды орус орфографиясы бойунча эмес, алгачкы "теги" боюнча жазыш зарылдыгын көрсөткөнүбүз үчүн, жолдош Муратбек Кошойев менен Карбоз Дыйкановду мындай деп күнөвлөйт: "1953-жылы кабыл алынган кыргыз тилинин орфографиясы биздин тилге, маданиятка, жалпы эле турмушка чейрек кылымдан ашык ийгиликтүү кызмат аткарды. Ошондон бери байкалбаган кемчиликтери азыр орус тили республикада жашаган кыргыздардын көпчүлүгүнө экинчи эне тил болуп кызмат аткара баштаганда, айрым кыргыз тилинин билермандары тарабынан байкалып отургандыгы таң каларлык нерсе./Мындай орфографиялык кемчиликти көрсөткөндөр: Карбоз Дыйканов. Кыргыз тилинин таблитсалары, Мектеп, 1971-ж.; К.Дыйканов. Орфография маселелери туграсында, "Кыргызстан маданияты"; 5-январ, 1978-ж.; Муратбек Кошойев. Географиялык аттардын жазылышы жөнүндө, "Кыргызстан маданияты", 8-декабр, 1977-жыл/" – дейт. Андан нары корутунду чыгарып: "Кыскасы, кайсы бир маданий курулушунда иштеген жолдоштор жогоркудай "жаңылыктары" менен республикада колдонулуп жүргөн тилдердин аралыгын алыстатпаса, жакындаштырууга алып барышпайт го деп ойлойбуз. Деги бул өңдүү жолдоштор, проблеманын негизгисин айтпаганда да кыргыз мектебинин окуучусу орусча сабакта "сейф" деп айтса, ал эми кыргызча сабакта "сейп" деп айтыш керек болсо, же болбосо кыргызча сабакта "Ене суу" же "Ене Сай" деп, орусча сабакта "Енисей" деп жазыш керек болсо, ага сөзсүз оордук келтирерин ойуна алышат бекен? – деп, эне тилдин фонетикасын сөз кылган тилчилерге таш ыргыткан.

Алтымышбайев"....Ясно говорит тот факт, что закон сингармонизма утратил былое значение в киргизском языке и его фонетика пополнилась новыми для нее звуками, как э, ю, я, ф, х, ц, щ, твердым и мягким знаками" – деген сөзү анын тамга менен тыбышты ажырата албаган, тил илиминен сабатсыз экендигин көрсөтөт.

. Алтымышбайевдин устаты – Батманов. Ал 1948-жылы: "Одни пытались подчинить все заимствования дооктябрьским фонетическим нормам киргизского языка. По существу, это консервировало киргизский язык, задерживало обогащение его новыми фонемами и типами звуко сочетаний, а также создавало разрыв в произношении одних и тех же слов по-русски и по-киргизски. Иными словами, это замыкало киргизский язык в его прежних нормах и изолировало от скрещивания с русским языком, задерживало процесс развития языка и закрывало доступ всему новому, что создалось после Октября. Такая линия контрабандным путем протаскивалась в практической работе буржуазными националистами, пробравшимися в культурные учреждения Киргизии" – деп жазса, Асылбек Алтымышбайев 1958-жылы "Некоторые пережитки прошлого в сознании людей в Средней Азии и роль социалистической культуры в борьбе с ними" деген китебинде: "Х.Карасайев как раз и является одним из защитников критикуемой нами консервативной линии в разработке некоторых важнейших вопросов киргизского литературного языка" – деп, тилдин тазалыгын көздөгөн профессор Х.Карасайевге каршы чыгып, андан ары: "...так, как требовали еще в 1936 году К.Тыныстанов, в 1947 году – Х.Карасайев, а вслед за ним в 1954 году – Б.Юнусалиев. Сошлёмся на некоторые факты" – деп жазган.

И.А.Батманов "Первая печатной киргизской книгой было произведение Молдо Кылыча – "Кыса – и – зилзале", написанное в реакционно-мистическом духе и выпущенное в 1911 г. в Казани" – десе, Асылбек Алтымышбайев: "Идейное содержание творчества Молдо Кылыча в целом – тоскливая мелодия умирающего феодального строя" – дейт. Андан ары: "над ним еще сильно довила реакционная идеология идейных предшественников – Калыгула и Арыстанбека, с одной стороны, и реакционная, пантюркистская идеология татаро-казахских буржуазных националистов с другой" – дейт.

И.А.Батмановдун көтөргөн туусу Н.И.Илминский. Батманов 1947-жылы "Краткое введение в изучение киргизского языка" деген китебинде: "Для разрешения вопросов общетюркологического порядка и связи с особенностями киргизского языка может быть использована работа Н.И.Ил-

инского "Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка" /Казань, 1861 г. Ученые записки Казанского Университета/" - деп, Илминскийге тайана тургандыгын ачык жазган. Ошентип, Батмановдун кыргыз тили бойунча, жана орфография маселеси бойунча иштелген макалалары бүт Илминскийдин шовинисттик духунда. Кыргыздарга пайда-сынан зыйяны көп. Адамий тилге караганда, аймалык тилде жазган чала сабаттардын тилин жогору баалаган. "Часть акынов /напр. Тоголок Молдо, Шайбеков и др./ направляла развитие киргизского письменного литературного языка по одному пути с разговорным киргизским языком, представленным в ряде диалектов. В печатных же произведениях того периода, как и в практике отдельных лиц, имелась вредная тенденция, направить развитие киргизского литературного языка по пути оснащения чагатайскими элементами, чуждыми киргизскому народу, т.к. это был язык пантюркистски настроенной социальной верхушки части тюркоязычных народов. Киргизское байманство, отражая эти тенденции, также стремилось переключиться на чагатайский язык отрываясь от языка трудовых масс. Эта тенденция была реализована в книге Кылыча "Кыса - и зилзале".

Язык печатных произведений 1911-14 гг. сильно отличался от разговорного языка и от языка произведений Токтогула, Тоголок Молдо и др." - дейт. Батманов орфографияны сүйлөс тилине, диалектиге жакындаштыруунун өнө тилге көп зыйян келтире тургандыгын жакшы түшүнгөн.

Шарият бойунча дүйнөдөн өтүп кеткен адамды жамандаш болбойт, бирок тарых индикти айттырбай койбойт. А.Алтымышбайев Револютсийага чейин кыргыздардын жазуусу болгондугуна каршы турган. Кыргыз, казак, өзбек, татар, азербайжан ж.б. сыйактуу түрк тайпалары чогулса ар ким өз диалектисинде сүйлөшүп, котормосуз түшүнгөн. Котормосуз сүйлөшкөн тил - бир тил, бир улут экендигин ал түшүнгөн эмес. Ал түрк тайпаларынын биримдигине каршы турган шовинисттерден таалим алган - чала сабат философ, кыргыз тилине, кыргыз элине көп зыйян келтирди.

А. Алтымышбайев 1984-жылы орус тилинин ролун көтөрүс бойунча өткөрүлгөн республикалык илимий конференцияда менин 1980-жылы "Мектеп" басмасынан чыгарылган "Кыргыз тилинин тарыхынан" деген китебинди сынга адымды болуп, конференцияда "По поводу некоторых лингвистических рассуждений доцента К. Дыйканова" деген темада доклад жасаган. Ал доклады "Русское слово в языковой жизни Киргизии",

/Фрунзе, 1984, 130-бет/ деген китепке басылды. Алтымышбайев орус тилинен алынган сөздөрдүн бардыгын орус орфографиясы бойунча жазылсын деген көз карашты жактаган. Ал чет тилден сөз алганда эне тилдин керегине жараша өзгөртүлө турган лексикалык, фонетикалык тил закондоруна түшүнгөн эмес.

Кыргыз Академиясынын чоң залына кире калсам, трибунада А.Алтымышбайев: айрым тилчилер менен басма кызматкерлери 50-60 жылдагы орфографияны бузуп жатат - деп: "Но странным звучат в наши дни, в 70-80-х гг., голоса, преувеличивающие степень трудности правильного произношения инонациональных слов и на этой основе призывающие к пересмотру орфоэпирования и орфографирования заимствованных из других языков слов, вошедших в киргизский язык через русский. Вот перед нами "Таблицы киргизского языка", разработанные в 1971 г. доцентом Киргосуниверситета К.Дыйкановым. В этом пособии автор проводит мысль, согласно которой в разговорной речи учащиеся могут произносить борум /форма/, ыстанкан /станкан/, ырайон /район/, ыстанса /станция/, үшкөл /школа/, ысклад /склад/, акти /акт/, боюс /поезд/, сыяс /съезд/, гим /гимн/ и т.п.

Эта модель автора, возможно, могла бы быть уместной в 20-30-х гг., когда нашим безграмотным старикам приходилось усваивать азы молодой киргизской письменности. Но в настоящее время, когда уровень образования киргизов достиг завидных высот, когда киргизское языкознание сделало значительные шаги в своем развитии, опять возвращаться к дедовскому выговору в качестве идеальной модели произношения иноязычных по своему происхождению слов - неуместно" - деп жаткан экен. Мен муну укканда жүрөгүм шув дей түштү. Асылбек ески ырын ырдап жаткан тура деп, трибунаны көздөй баса бердим. Ал: "Все эти языковедческие рассуждения К.Дыйканова, на наш взгляд, не имеют под собой серьезной научной основы. Они непригодны для разработки проблем произношения и написания интернациональных слов, пополняющих лексический фонд нашего литературного языка" - деп, сөзүнүн айагында Ю.В.Андроповдон, К.У.Черненкодон ситата келтирип, мени токмоктоп чыкты.

Алтымышбайев трибунадан түшкөндө, мен улуксатсыз эле барып трибунага чыгып орус тилинен алынган айрым сөздөрдүн жазылышы бойунча өз пикиримди кайра да кубаттап чыктым. Ошондо сүйлөгөнүм жогорку аталган "Русское слово в языковой жизни Киргизии" ки-

тепке басылып чыкты.

Кыргыз тилинин тарыхы жазылган илимий эмгектер кайра-кайра плавга кирип, бирок жарыкка чыкпай, кыргыз тилчи мамандарынын арта калышына мына ошол кошоматчылыктын кесепети көп зыйян келтирди.

КМУнун дотсенти, филолог Шаршенбек Уметалийев К.Тыныстановдун патриоттук ырларын Алматыдан, архивден терип келип, жарыкка чыгарарда ак жүрөк коммунисттер пантүркист Тыныстановдун ырлары үчүн аны катуу сындап, акыры кызматтан бошотуп тынды. Айалы иштебейт, балдары жаш, айлында жакын тувушканы да жок. Бул бечара кантип овокат кылат деп, жаным кейигенде Женипеддин ректору Күлүйпа Токтомамбетованын сактанганын мойнума алып, мен факультетке кызматка алдырдым.

К.Тыныстановдун патриоттук ырлары, ене тил маселеси бойунча жазылган китептери жоголуп кетти. Кыргыз китеп палатасында да жок, өтө сейрек жолуга турган адабийаттардын тизмесине кошулду. Окурмандар окуп көрсүн деген максат менен К.Тыныстановдун латин тамгасында биринчи басылган "Ене тилибиз" деген грамматика китебин көпчүлүккө сунуш кылгым келет. Адабий тилдин тарыхы үчүн мындай ески китептердин мааниси чоң. Арбак колдосун!

Азыр ар кимден сен елге кандай жакшылык кылдың деп, сурай турган кезек келди. Улуттук сезими жок кишинин елге пайдасы жок. Сезимсиз адамдар керт башы үчүн елин, жерин сатып кете оерет. Чыныгы интернатионалисттер адегенде улутун таныйт, ошону менен башка улуттарды да жакшы көрөт. Өзүмчүл адамдар шайтанга шерик, елдин кайгысына шаттанат. Елдин кайгысынан атак-даңкка еге болгон адамдарды емне деп аташ керек? Тыныстанов – патриот, интернатионалист, жазувчу жана тилчи өз елине жакшылык издеп жүрүп, душмандардан курман оолду, мындай адамды ел унутпайт!

К. ДЫЙКАНОВ.

söz. syjläm. tñnñs.

Байқоо

1.

el egindi alñs bytty. cөv qorooqo cыjnaldы. maleylar qojun qыrqa bastaldы. dıjqandar oor qызmattarın bytyrdы. kызdyn өmıy-ıy ajaqtaldы. baldar, mektebke cыjnaldыsыb, sabaq oquj bastastы.

qozubaj da, cımustan bošov, mektebke ketti. mekteb ajıldan ыraq ele. qozubaj, mektebke abdan oınuqqandan kijin, atasыna qat cazdы.

ajtajın degen ojun cazyb bolqon saıyn, qozubaj sezynyn ajaqyna tñnñs belgilein qojо berdi. qozubajdın cazyqan qaty tөmөnkı:

„qadyrduu atama.

mektebke kirdim. oquubuz cаqşы. mektestin ici taza. qarы-nyñ toq. mektesten kiteb aldım. tamaqtы da mekteb beretmeni saqlınbaj cаta ber. kөk qunanyñdı semirtib qoj, cazda suqatqa minem.

balan: qozubaj“.

suroolor cаna qызmattar:

1) „mektebke kirdim“ degende ece söz bar? „mektebke“ degende ece sezi?

2) „mektebke kirdim.“ degen sözden kijin qozubaj emine ycyñ tñnñs (.) qojdu?

3) „kirdim“ degen sezgө cөtbej tñnuuqa bolobu?

4) „mektebke kirdim“. degen sözden kijin tñnbastan, „mektebke kirdim oquubuz cаqşы.“ deb, baryñ aralastыrыb, coquu syjleşke bolobu?

5) „toq“ degen sezdı ajtbastan, „qarыnyñ“ deb ele tñnsaq, „qarыnyñ toq.“ degendej tısynıkyıy bolobu? emine ycyñ?

qorutundu.

1) (ojloqon bir ojubuzda ajtıs toqto-saq.) anñ „syjläm“ deıbiz, maselen: „OQUUBUZ Cаqşы“ bir syjläm. „OQUUBUZ Cаqşы. mektestin ici taza“. mında eki syjläm.

çan—çanbax kəbəjy,
 çalp çajbq təldədy.
 eldin bejli kenejis.
 arian, çuurtat kəldədy.
 barına da dem kirgen,
 barı marıam, barı maz.
 çalpsyna çan bergen
 çarqırtan suluu çaz!

qızmatlar çana suruolar:

- 1) bul bıd kyyqə salıa, sozub bıdaqıla.
- 2) bıdın ar bıt çolun, kyyqə salıa, belyb—belyb, sozub bıdaqıla bıdın ar bıt çolu ece belynyb sozular eken, barıma-qırtat menen sanaqlıa.
- 3) bıdın ar çolu ece belynyb sozulat eken?
- 4) bıdın birinci çolu ece belynyb sozuldu?
- 5) bıdın birinci çolunda "a" "e" "i" "u" "ı" tamqalarından eceə bar? bıdın birinci çolu ece belynyb sozuldu ele?
- 6) bıdın ikinci çolunda "e" "y" "ö" "a" "b" "ı" tamqalarından eceə?
- 7) bıdın üçüncü çolunda "o" "u" "ö" "y" "ı" tamqalarından eceə bar? bıdın üçüncü çolu ece belynyb sozuldu ele?
- 8) bıdın ar çolunda ece sözden bar? açyrtqıla.
- 9) ar sözdyn icinde "a" "o" "ö" "u" "y" "b" "i" "e" tamqalarından barıb?
- 10) bıdın birinci çolundaqı "aq" degen söz belynyb sozuldubu? "qutulub" degen söz ece belynyb sozuldu? "aq" degen sözde "a" "o" "ö" "u" "y" "b" "i" "e" tamqalarından barıb? "qutulub" degen sözde bul kərsətyl-gen tamqalardan eceə bar?
- 11) "aq" degen sözde "a" tamqasından başqa ece tamqa bar? açyrtqıla.

qorutundu.

- 1) qaj bıt söz belynyb sozulbajt. qaj bıt söz bıt qancaqa belynyb sozulat. maselen: "aq" degen söz belynyb sozulbajt. "kepin" "kepin" degen söz ekige belynyb sozulub turat (ke-pin). "kepinden" degen söz yekə belynyb (ke-pin-den) sozulub turat.

2) sözün sözülb. bəlyngənyn „muun“ dəv atajbız. məsələn: „aı“ degen söz bir ele sözülat, anı bir muunduu söz dejbiz. „kepin“ eki bəlynyb sözülat, anı eki muunduu söz dejbiz. „kepinden“ degen söz ye bəlynyb sözülat, anı ye muunduu söz dejbiz. bir muundan artıq sözdərdy kəb muunduu sözdər dəv da atajbız.

3) ece muunduu söz ekenin bilyygə onoj. ar bir muundun icinde „a“ „o“ „ö“ „u“ „y“ „b“ „i“ „e“ tıbbı tamqalarınan bolboj qojbojt. bir sözün icinde bul seqiz tıbbıstan qanca bolso, söz oşoncoluqqa bəlynət, söz icinde oşoncoluq muun bolot. məsələn: „aı“ degen sözde bir „a“ bar. „kepin“ degen sözde bir „e“ bir „i“ bar. bıdn ar sabında çoqorıda ajtılqan seqiz tıbbıstan qanca bolso, bıdn ar sabı oşoncoluq muundan quralqan bolot. çoqorıq bıdn ar sarında ajtılqan seqiz tıbbıstan çetiden bar, bıdn ar sabı çeti muundan quralqan.

4) ar muun bir tıbbı. çə bir nece tıbbıstan quralat. məsələn: „aı“ degen sözde eki tamqa bar, eki tamqa eki tıbbı bar ekenin kərsətet: birinci tıbbı „a“ ikinci tıbbı „ı“. „eki“ degen sözde eki muun, ye tıbbı (e, k, i) bar: birinci muun „e“ ikinci muun „ki“ (e-ki).

5) sözdy muunqa bəlgəndə ortosuna sızbəca (—) qojobuz, qat çazıb çatqanda, qaqazdn 'ajaqlına kəb muunduu sözün barı batbaj qalsa, batbaj qaloqan muundun orduna sızbəca (—) qojub, batbaj qaloqan muundadıb qaqazdn başqı çoluna tasıb çəqa bız. sözün muundarıb tasıqanda qojqon sızbəcanı „tasılmal“ dəv da atajbız.

2.

БӨРӨК ТЕМЕТКЕНДЕ.

aldej, aldej bəbəgym,
aculanıba, ıjıaba!
arqa syjə çəleqym,
abakendı qıjnaba!

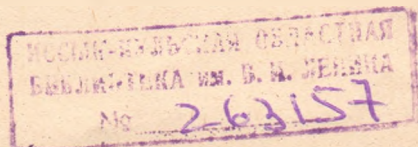
enem bajquş eginde
eki emeegi zıqıyub,
eqin tyşşes teginge.
eməksizge çoq tamaq!

aldej, aldej bəbək çan,
aculanıba, qıı ıjıab?
enem kelet qızmarıtan
emeegine syt çıjnab.

acqalbat unutub,
 aq mamaqa tojorsun,
 ajdaj kylyb, çulqunub,
 acuuuqtu qojorsun.
 enem yjge kelgice,
 evke salib keregin,
 aq mamasyñ berigice,
 çomoq ajtyb berejin:
 al, „çomoqum, çomoqum!“
 aq bəvəğym, uquv tur,
 „çoroqo qara torpoqum“
 çomoq basb bilib tur!
 qojcu, çomoq qurusun,
 anı syjlev turvajly.
 çomoq cınyb, kim bilsin,
 ymyt byn ırdajly.
 „çaşbas, çaştilegi
 asyl bolot“—degen bar.
 cındav surav, tilejli,
 sooron bəpəm, qulaq sal!
 sen da borıuj kətersen,
 çaşnı tolub, torolub.
 mektev qaraj çenəlsen,
 aq çylıdaj tolojonub.
 çan cıqqanca çalyqbaj,
 ilim çolun andısaq.
 anqav çatqan cabaqtaj
 el suusunun qandısaq.
 aj çyldızdaj tizilgen
 alıs, coñqo qol sozsoq.
 azav cekken, ezilgen
 elibizge qul bolsoq!
 aldej, aldej bəvəğym,
 aldej, aldej qyraqbek!
 uqtaj qojcu, əvəğym,
 çatıq ymyt, çaş tilek!

qyzmattar:

- 1) ırdyn ar çolu ece muundan quraloqan eken, tavqyla.
- 2) ırdyn ar çolunda ece söz bar eken, açyratqyla.
- 3) ar sözdy muunqa bəlgyle, muun ıralaryna syzıqca qoj-
qula.
- 4) ar muundun icinde cceden tlybş bar eken, tavqyla.
- 5) kitevtenden başqa ırlardy kəcytyv çazqyla, muundaryn
açyratqyla. qazazyrdyn cetine batvaj qaloqan kəv muundun

öz bolso, taşymal menen al batvaj qalqan muundary qaqaz-
dyn başqy çoluna сықарыла.

қырғыз тилиндегі тьыстар ғана алардын там- қалары.

қырғыз тилинде 31 тьыс бар, 31 тьыстын 31 тамқасы бар.*)
ал тамқалар төменкылер: а, б, с, җ, д, е, к, ғ, қ, ғ, ь,
і, л, м, н, ң, о, ө, р, ы, с, ш, т, у, ү, з, ж, в, х, һ, ф.

тьыстар ындыу ғана ынсыз болып, екиге бөлынет, ындыу ть-
ыстар да, ынсыз тьыстар да өз ара бир қансақа бөлынысет.
тьыстардын өз ара бөлыныстыу көрсетме менен көргөзылген.
(биринци көрсетмеге қара).

I. ындыу тьыстар, алардын өзгөрыстыу ғана бөлыныстыу.

байқоо

1.

кын battы. җылдыз toldu. җаңыл җолдо. tartuuqa dajardağan
җебе qoldo. бир uqmıш bastauudaj arı-arı ытып, кер tajqan
бирге сықты sapar җоло. eeliqib mingen azoo kele җattı. буул-
бай, dir-dir qaqıw, oqıqo, solqo. qol talıw, ızgın bošov qalqan
kezde, җanoan ot, җar aldınan kerdı oşondo.

(„җаңыл мыза“ дан.)

қызматтар ғана suroolor:

1) ыдын ar sabındaqы sөzdөryn muunqa aҗыratqыla.

2) „qoldo“ degen sөz menen „azoo“ degen sөzdy mu-
unqa belqyle. „qoldo“ degen sөz ece muun? „azoo“ ece muun?
„do“ degen muundun „zoo“ degen muundan aҗırmasy barıw?
qajısnınsy sozulub uqulat?

3) „toldu“ degen sөzdyn aҗaqıw „du“ muunu menen
„tartuu“ degen sөzdyn aҗaqıw „tuu“ muununun aҗırmasy
barıw? qajısnınsy uzun sozulub uqulat?

4) „eeliqib“ degen sөz menen „eeliqib“ degen sөzdө ece
muundan qurılqan? eki sөzdyn birinci muundary birdej uqu-
law? qajısnınsy sozulub uqulat?

*) muqalymqa: тьыс менен тамқалы ајырмаһы балдарға асық
тығындытылсын.

2.

(„çağıl myza“ dan)

Байгоо

3.

1) qojcu qojdu urdu. qojcuqa tajoan yidy. qojcular
uurunu tujdu. qojcularatot tyjdy.

2) orogcu orog ordu. ormogoj qameb ordy.

3) qaynayan bulyunb çaman, suunun iyni çaman.

qəzmatlar qana suruolar.

1) „yudu“ degen söz menen „yudy“ degen sözdyñ muun-
qa bөлğyle, eki sözdyñ birinci muundatı qulaqqa oqşoş uqulabı?
qandaj ajırmastı bar? qajstı sözdyñ birinci muunu çoon, qajstı
sözdyñ birinci muunu ieke uqulat? qajstı söz bytkyl boıdon çoo-
on, qajstı söz bytkyl boıdon ieke uqulat? aqıratqla.

2) „ordu“ degen söz menen „ördy“ degen söz ördy mu-
unqa bəlgylə. muundary qandaj uqulat? salıstıraqıla. „ordu“
degen söz çoon uqulabl, „ördy“ degen söz çoon uqulabl?
qajsl söz icke? tabqıla.

3) „БҮЙМБ“ деген сөз ниспән „бүмб“ деген сөздөрдүн
 қулаққа қандай аңғарылыс бар? табыла.

görülmüştür.

1) qırqıyz tilinde qaj bir sözder lıqaj çoon, qaj bir sözder. lıqaj icke ajtlat. maselen: „oydu“ degen söz çoon ajtlat da, qulaqqa çoon uqulat. „oydy“ degen söz icke ajtlat da, icke uqulat.

2) yndyy tıbbıstardın ıcke ajtlıb, ıcke sızderge qatlsa turıqandarı Ө, Ү, І, Е тıbbıstarı. соон ajtlıb, соон sızderge qatlsa turıqandarı А, О, И, Ы тıbbıstarı. ıcke ajtlıb, ıcke sızderge qatlsa turıqan yndyy тıbbıstardı „ıcke ydyler“ deb, соон ajtlıb, соон sızderge qatlsa turıqan yndyylardı „соон yndyler“ deb atajıbız.

3) sız çoon bolso, anın içindegi tıbbıstıynın barı çoon, sız ıcke bolso, anın içindegi tıbbıstıynın barı ten ıcke bolub ajılat. sızdın bastan ajaq e çoon, e ıcke bolub ajılğanın „yndıstyk zannı“ dejbız.

Q B Ş.

Ызолат менен ушкытып,
çetib keldi qatb qış,
çandıqtan qan beksetip,
qaltıldadı, ketti kyc.

бай cecekej çajnaqan,
eldy, solda, ajttı „qoş!“
çazdaj bizde sajnaqan
otor ketti kelgen quş.

regiz kepin orundu:
toqoj da appaq, too da appaq.
suu betine muz tondu:
teren ketti aq cabaq.

qardan butaq qajbşşb,
qacıradı, Ыладı.
kyc bere alбай мајбşşb,
elym Ыын Ыdadı.

majmaq ajuu, darıdaqtab
çazdı çazdaj tojloqon,
soqoncoqun queaqtab,
alda qacan sojloqon.

çaloqız ajloqa qaralab,
çutab keldi mal qoloqo.
uuru, bery saqalab,
kirib keldi qoroqoqo.

qacan ketet qatb qış,
qacan qyldır çajnaşat?
otor ketken aqun quş
qacan kelib sajnaşat!?

qызматтар çana curoolor.

1) Ыдын муундарын асратқыла, Ы qanca muundan qural-
qan eken?

2) Ыдын qanca muundan quralqandıqын oqoj bilyy ycyn
Ыдын ar sabındaqı yndyy tılbştarı, astın sızlb, sanaj qoj-
qula.

3) sozulma yndyylerdyn astın sızlb kersetkyle. qoçoqoj
yndyylerdy tabqıla.

4) Ыдын icindegi çoon yndyyler menen icke yndyylerdyn
astın sızlb, ar qajşşbın ajıqca kersetkyle.

5) icke yndyyler qajşblar ele, çoon yndyyler qajşblar ele?
sanaqla. E, Y tılbştarı çoon yndyylerge çatabı, icke yndyy-
lerge çatabı?

çajqъ talaa.

(çamqъrъcъ uulu)

qubuluв, kёk-çaşıldıu çajqъ talaa,
suu aqat toolorunan, bolub salaa,
bir çылды alda nece тыгё belgen,
çiqitter, tabъjattъ ojlov qara!

kёrgёngё çajqъ talaa-çaşыл çibek,
çajnatъв, keң tabъjat berген tilek.
talaanъn çajqъ тыгын esine alsan,
dajnadaj şamaal soqqon, tolqujt çyтёk.

ystynё, qыraqa tartъв, qonoqon eli.
burqurav, qonur salqъn soqqon çeli,
qancalыq munqqa batъв tursandaqъ,
çoqolot bul ubaqta kёnul ceri.

çel bolso, kёk çaşыл cёв başын ijgen,
kelindej şypakerdik kijmin kijgen.
eziltiv, qubandyтъв çan bytkendy
kezi uşu tabъjattan enci tijgen.

ystynёn тыгдыы esymdyk otun aloqan.
tydenyв, qызыl ala berым aloqan
çaj ытыв, qыş keleudin qamъn ojlov,
dъjqandar kee çetine eqin salqan.

talaanъn çajdъn kynky тыгы qandaj,
çarqъrav, qызыl-tazyл qyly qandaj?
epildeв, çyгyв tursa, eike çeli,
adamqqa çыqal berген kyny qandaj!

kecinde, munaridanъв, kyny batqan,
qubultub, çer çyzynё nurun sacqan.
çibekbi, alda nemne, çajqъ talaa,
serqitiv, çan bytkendyn kёenyn acqan!

qubuluв, mynet saşын turat тыгы.
çarqъrav başajьdaj, cыqqan qyly.
ьзыldav, qurt-qumursqa, cъmъn-cikej,
çaңьtat saşrav turqan quştun yny.

qъzmattar: sezdёrды, sez icindegi muundardъ, muun icin-
degi тьбиştardъ açьratqыла.

II. ynsyz тьбиştар. alardъn ۆzgөryştөry çana bөlynыştөry.

1) B, c, ç, d, k, g, q, q, l, m, n, ң, p, r, s, ş, t,
z, j, v, x, h, f тьбиştарын ajtqanьbьzda tamaqъbьzdan çel тьş-

қа кеңірі сыға албайт. ошондықтан бұл 23 тәбәстә созув ајта албайт;
бул созулув ајталбақандықтан бул тәбәстәрдә „**YNSYZ** тәбәстәр“
деп атајылы.

2) ynsyz тәбәстәр өздеринеә муун қасај алысбайт. муун
ішінде сөз ішінде ynsyz тәбәстәр yндыу тәбәстәрдән қандамь
менен қана ајтылат.

қазық таңда.

(берунај)

ақарыб, нурдун атты тақ,
ар-бір қанға сәттуу таң.
музъкедеј зуулатыб,
молдо торқој салды ан.
қорқосундај кейкөлыб,
төрмәфилди, қырағав қан.
еркеленіб, қел атқы
сөвтyn басын ыраққан.
тунуқ булақ шыдырајт,
сыһа ајтыб, қылақан.
бурмақсуған аты қыт
төгеректі қулаққан.
таңсыған бақта булбулу,
бір басылыб, тәлабақан,
бақ-дарақтар, шулдаб,
таң кыусыне ыдақан.

„тун“ деп қабар бергенсіз,
тобуш сығат турнадан.
қос ајтысыб тyn менен,
келде бақа қардақан.
таамыһыб таңға, басылған
tyn ырысыб бавырақан.
мемінеген тавыјат
еркін таңға бақылған.
ерте турма, емгекі
іш қылуға қамылған.
сасыб уқтаб, бай қатат
маамық төсек салылған.
қојені түрлі, көз асыб,
бутана соғој тапылған.
ерк таңыһа еркесі,
мына, емгекі қавылған!

қызматтар: 1) ыдән муундарын асыратқыла.

2) ыдән ар савында еседен yндыу тәбәс, еседен ynsyz:
~~мына~~ бар екен, тавқыла.

байқоо

2.

қаньда қандық қыраған тақ болыоқан.
андајға өзы дақы қол **SOZBOQON**.
қаралған қандан өзге бір мынездыу,
бес кындык өмыр қолун басыа **ојлоқан**.
кijиніб, ер кijimin, сасын тyжyв
қырған сон, „мыза“ аеген ел ар **қојоқан**.
кесібі: бyркyт салыб, іт ақытыб,
қаа тартыб, ојун ојнов, тој **төјлоқан**.

qызықтық қуақында ойнап кылған.
 өмірден ал қараусыз, өткен кындөн.
 қабланды қамал қойсоң қан етер еле,
 кендікте, тоо, тоқойда еркін сұрған?
 өмірдің бір мүнөты ылдап болар,
 күү менен өтбөсү еле кыңғырған?
 қараста қаблан қаныр қынабайы,
 сақын, тоо, тоқой өсүр, өңгөн!

(„қань! мыза„ дан).

қызматтар қана суртоолар:

1) 2—Бұл ажаққу ұясаған сөздерін қақпаққа көсіту
 қазыла. ал сөзді муунға белгіле, ұясаған сөздері қон сөз-
 дері, іккелі? байқақла.

2) ал бір ұясаған сөздерінің ішінде „Қ“ тәбіс бары?
 „қойған“ деген сөз іккелі, қонбу? бұл сөздің ішіндегі „Қ“ ме-
 нен „Қ“ тәбіс қон уқула, іккелі?

3) 3—Бұл ажаққу ұясаған сөздерін қақпаққа көсіту
 қазыла. ал сөзді муунға белгіле. ұясаған сөздері ылқп іккелі,
 қе ылқп қонбу? байқақла.

4) ұяса сөздерінің ішінде „к“ менен „қ“ тәбістары қалбай
 кезікелі?

5) „қойған“ деген сөз менен „кылған“ деген сөздің
 муундарын санақла. бұл екі сөздің муундары бірікп уқула,
 қайсы сөз іккелі. қайсы сөз қон уқула? табыла.

қорытынды.

1) ынсыз тәбістардың ішінде „Қ“ менен „Қ“ тәбістары ыл-
 қп қон, „к“ менен „қ“ тәбістары ылқп іккелі уқула. осон-
 дуқтан „Қ“ менен „Қ“ тәбістары іккелі сөздерде ер қаран кезік-
 белі, „к“ менен „қ“ тәбістары қон сөздерде учурабайт. бұл
 төрт тәбіс бір қалыптан өзгеріп айтқан себепті, ылқп „келі-
 БЕЗ ынсыздар“ деп атайы.

2) қ, қ, к, қ, тәбістардан басқа: В, с, с, д, л, м, н,
 п, р, ч, з, ш, т, з, ж, в, һ, ф, тәбістары бірікп қон, бірікп
 іккелі айтлат; іккелі ындылардың қарамы менен іккелі сөздерге,
 қон ындылардың қарамы менен қон сөздерге қатыса берісет.
 осондуқтан бұларды „телік ынсыздар“ деп атайы.

3) А, О, У, Ё, Қ. Қ. тәбәстәр ылаһы ҫоон аҗыла турғандық-
 ылаһ, булар менен қатысқан тәбәстәр да ылаһы ҫоон аҗыла кә-
 ылаһ. ошондықтан бул ҫоон тәбәстәр ағаласқан сөздөргә ылаһы ие-
 ке аҗыла турған Ө, Ү, І, Е, К, Ғ. тәбәстәр ес қалан қал-
 ылаһаҗт. А, О, У, Ё, Қ, Қ, тамоқалар ағаласыз ҫазылан
 сөздөрдүн ҫоон екенін, Ө, Ү, І, Е, К, Ғ, тамоқалар ағала-
 сыз ҫазылан сөздүн иеке екенін сыртқы сырттөртөртөн еле таану-
 уға болот.

4) қылаһы тилине еттен китиб ындыстык саһна көнбөҗ қал-
 ған сөздөр да бар. бул сөздөр, көынсө, көв муундуу сөздөр.
 мындаҗ сөздөрдүн қажыс бир мууну ҫоон, қажыс бир мууну иеке
 аҗылат. маселен: акимә, маскә, қаркыа, Үҗно, Үҗадимир, метал

5) еттен китиб сөздөрдүн ҫана қылаһыдн өз тилиндеҗ
 одоқоҗ сөздөрдүн қаж бирлеринде „А“ тәбәс бир муун иеинде
 „к“ „Ғ“ тәбәстәр менен қосулуб аҗыла берет. маселен: **Бак,**
ак, так,

4.

ҫаз кынды.

(Бөҗылаҗ)

көындыҗ сары Үкынн балыдаҗ кын,
 ҫоқолуб. басыҗ: қатқан қавқара тын.
 қулақтәс ес алдылаҗ, добул басын
 сывасыҗ, соқуб турған мин тыкын Үн.

ҫасанқан бөксә тоолор, тындынысыҗ,
 ақ, қызы, кылдн, сары. қылдынысыҗ.
 ҫелбиреҗ, ҫелге еркеҗеҗ бақ—дарақтар
 қылмыҗқан, қылын асқан, Үндынысыҗ,

сәлдіҗ; текебердыҗ җҗик тоолор,
 еерисеҗ, мөңҗ басқан җындан қоолор,
 еңкеҗиб, еңіс ҫақты қараа турған,
 орқоҗқан асқа менен қыла, тоолор.

ылаҗав, салааларда мал ҫатқан.
 көҗыныҗ қындардан, мал җаққан.
 асҗыҗ сәт көҗеҗекты кын мууну
 қоҗеҗман, сызҗыҗыҗыҗ, соҗман тартқан.

teş tegiz qurt—qumursqa bşşyldağan,
quşu da, basylbaştan, şşşyldağan.
qoş ajdaş, kəşny tetik, azamatlar
emgegin ələndəgən, şşşymdağan.

bermettej dan—yrəşyn cacqan çerge.
aqtarış, emgek menen acqan çerge.
es alış, çarına çutub, meniregən
iş menen cəmylgəndə qara terge.

şarqırajt, dolulalış, özəndə suu.
çandanış, çalır turmuş bolqon uu—cuu
eike çel, ekilentiş, baq—daraqtı.
kyc berşen suuqa, cuuqa qoşulub duu.

şşlmajış, bara çatat kyn da şşış,
qabaqın bir şşşşaj, betin burub,
qoştoşub emgek menen, tşşşquuqa
qaşışış sarı qabaqqa, ketti kirib.

qışmattar:

- 1) **icke** yndyyler çana kerbez ynsyzdərdyn ickeleri aralaş-
qan sözdərdy tabqıla.
- 2) **q, q**, tşşşştar aralaşqan sözdərdy tabqıla.
- 3) **kerbez** tşşşştar aralaşqan sözdərdyn astın şşşşş kə-
setkyle.
- 4) **tetik** ynsyzdərdyn astın şşşşş kəşetkyle.

başqoo

5.

təməşky sözdərdy qaqazqa kəcyrgyle:

- 1) omor atqa basmajıl tartış.

ışaq attın noqtosun tartış:

- 2) ormoqoj salt at mindi.

əmyr salt atcan çydy.

qışmattar çana suruolər.

- 1) astın ekiden şşşşş qojoqon eki sezdy muuqa bəlgyle.
„tartış“ degen sözde ece muun, „tartış“ qegen sözde ece mu-
un? birinci sözde yndyy tşşşştan ece? ikinci sözde yndyy tş-
şşştan ece? birinci sözdyn birinci muununda qajış tşşşştar
bar, birinci muun ece tşşşştan quralqan? „tartış“ degen söz-
dyn birinci, muununda t, t, tşşşştar biri biri menen uruşub
turabış? bul eki tşşşşş qandaj tşşşştar? aşıratqıla.

2) „salbt“ degen söz menen „salt“ degen sözdyn muundaryn aqylatqyla. Birinci sözde ece muun. ekincisinde ece muun? tabqyla.

„salt“ degen sözde ece yndyy tbbş bar? çanaşa turğan eki ynsyz „l“ menen „t“ tbbştar tbbştar tbbştar muun çasaj alşar? qjloqula.

qorutundu.

1) u, l, z, m, n, ŋ, j tbbştar yndyy tbbştar tbbştar çardam menen bir muun icinde: B, p, t, c, s, ş, q, k tbbştar menen qujuluş ajtlat. maselen: mat, daq, cıq, qant, ajt. bul sözler bir muundun qana sözder. bul sözderdyn icinde yndyy tbbşlardan birden qana bar.

u, l, z, m, n, ŋ, j tbbştar B, p, t, c, s, ş, q, k tbbştar menen uuşqanda, ar ıbaqta, yndyy tbbşlardan kijn kelet.

u, l, z, m, n, ŋ, j tbbştar, başqa B, p, t, c, s, ş, q, k tbbştar menen birge qujuluş ajtlatqan, alar tbbş „cumsaq ynsyzder“ deb atajbız.

2) B, p, t, c, s, ş, q, k tbbştar cumsaq ynsyzderdyn aldyna tşyş, çana öz ara bir muunda qujuluş uuşa alşar. oşondıqtan bulard tbbş „qatqalan ynsyzder“ deb atajbız.

3) ç, d, q, ğ, tbbştar qırqız tilinde ee qacan söz ajatılma tşysşet, oşondıqtan bulard tbbş „törcylder“ deb atajbız.

eger bız törcylder cetten kijn sözderde söz ajatılma tşyş qalsa, anda bular cumsaq ynsyzderge çanaşar ketişet.

4) V tbbş qırqız tilinde cetten kijn sözder yeyn X, h, f tbbştar odooj sözder yeyn çana ajatılma söz belqilei yeyn qoldonulat, oşondıqtan bulard tbbş „çolbunda“ deb atajbız, bul töt tbbş mında sözderde ucırar. maselen: vladimir, vasilij, vjno—degen sözderde, BAX..! tattı eken, OH..! carca-
dım, Of..! acı eken,—degen sözderde.

6.

turğan kez kyzdyn kyny şat sarıqar, „eldim“ deb ösymdygy, qant qacır.
azajır, tilsiz suular ebke kelgen
murunqu dolulanğan çardan aşır.
ajırır çılın çazdın tşeqynen,
turğan kez tabıjattı qajır basır.
kijn suu bolboon son çolto qılar,
qalın qol kirib keldi, qatarlaşır.

bolqoluu çerqe kelib qol toqtody.
 ojlouub, keler-keter, ondu-soldu.
 belynyb, aqylmandar ooloq cыqыb.
 qandajca qol saluuqa keneş boldu.
 keneste sыncы çaqqa söz oodorot:
 „bolqo-deb-keter közym batır çoldu.
 kəbcylyk uvalыna qalыajly-dejt—
 qarыsta beker qыlyb qalыq qoldu...”

(„çaqыл мыза” dan“

qызматтар:

- 1) çumşaq tьbьstarı menen qatqalan tьbьstarı qujulushub aj-
 stloqan sözdeydy tabqala.
- 2) çumşaq tьbьstarıdan astın, bidden sьzьbь, kərsətkylə,
- 3) qatqalan tьbьstarıdan astın ekiden slzьbь kərsətkylə.
- 4) tьrcyl tьbьstarıdan astın sьzьbь belqileqile.

SÖZ çana söz mьcölery.

Bajqoo

I.

qonur olən, ala-baş
qoj qajtararı çer eken.

qojcu, qojun çoqotub.

qoqujlaşь eb eken,

betege, şьbaq, çilylyqan

qojqo kyctyy çem eken.

(el lыnanı)

qызматтар çana suruolory:

- 1) astın ekiden sьzьbь qojqon sözdeydy muunqa belqylə.
- 2) „qoj” ece muun, „qojcu” ece muun, „qojqo” ece muun.
- 3) „qojcu” degen söz menen „qojqo” degen sözdyn birin-
 ci muundary „qoj” degen çalyqь muunduk sözgə oqşojub? „qoj-
 cu” degen söz menen „qojqo” degen sözdyn birinci muundary
 „qoj” degen sözdyn maanyşyn tyşyndyryby?
- 4) „qojcu” degen söz menen „qoj” degen sözdyn maanyşь
 birdejbı? „qoj” degen emine, „qojcu” degen emine?
- 5) „qojcu” degen sözgə oqşob, „qojqo” degen söz başqa
 maany tyşyndyryby?
- 6) „qojcu” degen söz menen „qojqo” degen sözdyn birinci
 muundary özynce maany, bir nersenin atın tyşyndyryla alabl?
 „qojcu” degen sözdyn ikinci muuna (-cu) özynce maany bet-

bi? „Cu“ degen muundu ezyne çalqyç ajtsaq, bir maany tysynəbyzby? „qojqo“ degen sözdyn ekinçi muunu „QO“ ezyneç bir maany tysyndyçby? ojloqula.

7) çoldun ajaqyndaqç astyn birün sbzle qojqon sözder biri birine oqsojbu?

8) „eken“ degen söz ece muun? bul sözdyn ezyñ, başqa sözlerge qosboj, çeke ajtsaq, bir nerse tysynəbyzby?

qorutundu.

1) sözder, ežderynyn sbtqç tytyne qaraj, ekiçe belynet: 1) myceləme sözder, 2) senek sözder.

2) „myceləme sözder“ degenibiz, bir qalıta ele turbaş, myceləb ežqeryb oturat. sözder, myceləb ežqerçende, ajaqlan ežqeret, maselen, „qoj“ çana „qojcu“ degen sözderdy mycelətyb kereyk:

qoj — qojqo — qojdon — qojdu.

qojcu — qojcuqat — qojcudan — qojcunu.

„qoj“ degen söz menen „qojcu“ degen söz myceləçende bl-qıj ele öz oturdaında turuřtu, bulardan ajaqla bl-qıj başqa muundar ulan'ı.

3) „senek sözder“ deb, bir qalıta ele myceləbej turub alqan sözderdy ajtablz. maselen: eken. ele. daqç. da. en, çana usulawqa oqsoqondor.

4) myceləme sözder ekiçe belynet: 1) unqu söz, 2) qurama söz.

bir muundun, çe bir nere muundun çardamç menen ekinçi bir söz tuudurqan sözdy „unqu“ söz dejbiz. unqu sözden qurallb bytken sözderdy „qurama“ söz deb atajblz. mısıl yeyit „qoj“ degen söz menen „qojcu“ degen sözderdy teksetib qarajlb: „qoj“ degen söz tørt ajaqtuu ajbandın atın kersetyb turat. „qojcu“ deb qojdu baqqan kiřini ajtablz. al emi „qojcu“ degen sözdyn ajaqqç „cu“ muunun albb tařtasaq, „qoj“ bolub, malde kersetyb qaldı. „qoj“ degen sözge „cu“ muundu qajta qurařtır-saq, „qojcu“ degen söz tuulub, qajtadan kiřini kersetty. mında unqu bolub turoqan söz, „qoj“ degen söz. „qoj“ degen söz menen „cu“ degen muundan quraloqan „qojcu“ degen söz „qurama“ söz.

5) unqu söz menen qurama sözdyn myceləb ežqerçendyn

ulama söz" deb atajblz. mycələmə sözdər (unqu menen qurama söz) mycələs özgərjəndə murunqu maanblarınan azyşəjt. maselen:

qoj — qojqo — qojdon — qojdu.

qojcu — qojcuqa — qojcudan — qojcunu.

6) unqu sözgə çalqanb, qurama söz tuudurqan, qurama söz menen unqu sözgə çalqanb, ulama söz tuudurqan muundardə „söz mycəsy“ dejbiz. çəildik yəyn „mycə“ deb, qışqartlb da ajtablz.

7) söz mycələry ekige bəlynət: 1) qurandə mycə, 2) ulandə mycə.

unqu sözdərgə çalqanb, qurama söz tuudurqan mycələdy, qışqartlb, „qurandə“ dejbiz, qurama söz menen unqu sözgə (mycələmə sözdərgə) çalqanb, ulama söz tuudurqan mycəny „ulandə“ dejbiz.

bir mycəny „qurandə“ bir mycəny „ulandə“ deb ataqanlbzddən səbəbi: qurandə mycə bir sözgə çalqanət da, çalqanqan sözynyn maanbşn özgərtəy, ikinci söz tuudurat. ulandə mycə çalqanqan sözynyn maanbşn özgərtəy çibere albajt. bul-eki mycəny iki ajrınasb.

qurandə mycə qurandə mycəny ajaqbna tışyb ulanat, qurandə mycə ulandə mycəny ajaqbna tışəjt. bul sət belgileri. maselen: „cu“ qurandə „qoj“ degen sözgə çalqanqanda qojdu „qojcu“ qlılb, maanbşn özgərtəy çiberdi. „qa“ ulandə „qojcu“ degen sözgə çalqanb, „qojcuqa“ degen ulama sözdy çasaqanda sözdyn maanbşn özgərtə uladə çana „cu“ qurandənin ajaqbna bərlə ulandə.

8) unqu söz yekə bəlynət: 1) çalqə unqu, 2) qoşmoq unqu 3) qoş unqu.

əzyncə çəke turub maanb bərgen sözdədy „çalqə“ unqu“ dejbiz. maselen: at. baş. əgyz. kəz. qulaq, ooz. but.

eki çalqə unqu sözdərdən quralb: bytkən sözdədy qoşmoq unqu“ dejbiz, maselen: „ajaq“ çana „qab“ degen eki çalqə unqu sözdy qoşub ajttəq elek, „ajaqqab“ bolub, yəynəy söz tuudurdu. „ajaq“ degen söz bir bujumdun, „qab“ degen söz ikinci bujumdun atəy kərsətyb turdu ele. eki sözdyn başn qoşub ajtqanlbzda „ajaqqab“ degen yəynəy bujumdun atəy kərsəttəy. qoşmoq unqunu, çəildik yəyn, „qoşmoq söz“ deb qoldonobuz.

qoşulbaj, qatarlynan qoş ajylyqan sözderdy „qoş unqu“ dejbiz. maselen: **kijim**—kecek „**capan**—**capqyt**“ „**qojcu**—**qolon**“ „**Bala**—**baqyta**“.

qoş unqu sözder qoşmoq sözge qoşob, yeyney maanylyu söz: tuudura alısbajt, maselen: „**Bala**“ degen sözge „**baqyta**“ degen sözdy qoşo ajttıq elek, „**Bala**“ degen sözdyn maanylynan cıqqa albadı. qoş unqu sözdy, çenildik yeyn, „**qoş söz**“ deñ atajblz. qoş sözder qurama sözderden da qurılısat. maselen „**qojcu**—**qolon**“,

9) qurama sözder yekñ belynet: 1) **çalqı** qurandylyu, 2) **qoş** qurandylyu, 3) **køb** qurandylyu.

bir unqu çana bir qurandydan bytken sözderdy „**çalqı** qurandylyu“ dejbiz, maselen: **çylqıç**, **qojcu**.

bir unqu çana eki qurandydan bytken sözderdy „**qoş** qurandylyu“ dejbiz, maselen: **çylqıçbıq**, **qojcılıq**.

bir unqu çana ekiden asyq qurandydan bytken sözderdy „**køb** qurandylyu“ dejbiz. (2-ker-ätmege qara).

10) qurandylyar tötke belynet: a) **turawıttıu** qurandylyar, b) **ooşmo** qurandylyar, c) **sljıbyqısmat** qurandylyar, ç) **kerbez** qurandylyar.

söz çana söz mycölerıyn çazuunıun ereçeleri.

1) qurandyly mycö unqu sözderdyn barına ten qoşulub çazylat, maselen: **qojcu**, **çylqıç**.

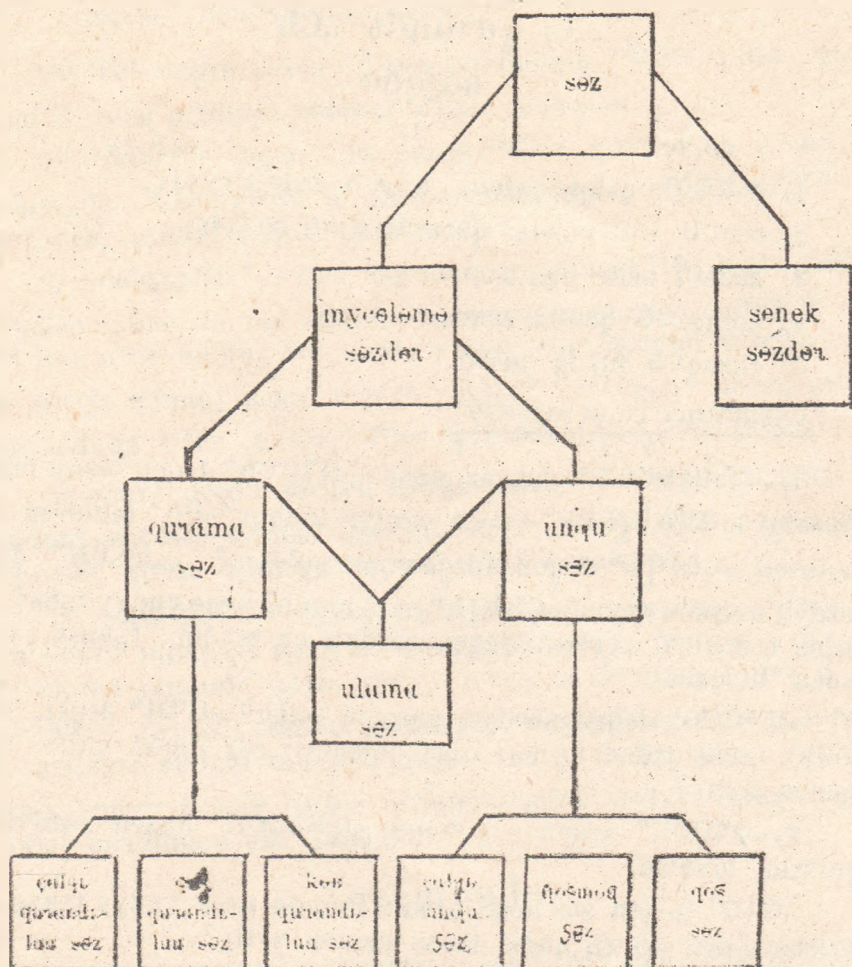
2) ulandyly mycö unqu sözge da, qurama sözge da qoşulub çazylat. maselen: **qojqo**, **qojcuqa**.

3) senek sözder özynes belek çazylat.

4) qoşmoq sözder qoşulub çazylat. maselen: **ajaqqab**, **tabaqqab**, **çelboo**, **beктаş**.

5) qoş sözder outosunan slzbqca menen belınyb çazylat. maselen: **aqyt**—**çikir**, **capan**—**capqyt**, **kijim**—**kecek**, **belek**—**beckek**.

2-kösetme

qurama sözdərdyn bytysy.

1. çalqь qurandylnu sözdər.

a) turaqtuu qurandylyr.

1) qurandy „CB“

байқоо

1.

1) çylqьCB çylqь aždady. aracь araqь çyrdy.

2) orocu oru qazdy. qutucu qutu çasady.

3) bedeci bede caby.

4) qomuzcu qomuz certy.

5) tuzaqCB tuzaq tarty.

qyzmattar çana suruolory.

1) „çylqьCB“ degen söz menen „aracь“ degen sözdy muun-
qa belqyle. „çylqьCB“ degen sözdyn ajaqql „CB“ muunun alby
taştasaq, „çylqь“ degen sözge oqşov qaldyly? „çylqьCB“ degen
sözdyn unqusu qajly? „çylqь“ nece muun? nece yndyy tьbьş bar?
qajly tьbьştar? „çylqь“ degen sözdyn eñ ajaqql tьbьş qajly
tьbьş? tavqyla.

„aracь“ degen sözdyn unqusu qajly? „aracь“ degen sözde
yndyy tьbьşlardan nece? alar qajlylar? söz ajaqql qajly tьbьş
menen bytty?

2) „orocu“ degen söz menen „qutucu“ degen sözdyn un-
qulalyq tavqyla.

„orocь“ degen söz nece muun? munda nece yndyy tьbьş bar?
qajlylar? söz ajaqql qajly tьbьş menen bytty?

„qutucь“ degen sözde qajly yndyy tьbьştar bar? söz ajaqql
qajly tьbьş menen bytty?

3) bedeci degen sözdyn unqusu qajly? „bede“ degen söz-
de qajly yndyy tьbьştar bar? qajly tьbьş menen söz ajaqql byt-
ty? tavqyla.

4) „CB“ qurandy qajly sözdege quraldy? „CB“ qurandy qu-
ralqan sözdərdyn icinde yndyy tьbьşlardan qajly tьbьştar bar?
„CB“ qurandy quralqan sözdərdyn ajaqql qajly tьbьştar menen
bytty? bajqayla.

las quralsa, "CB" qurandь en ajaqqь muundaql yndyy tьbьs-
qa baqlnat. maselen: qumura—qumuraCB.

4) "CB" qurandь yndьstyк zaqlna baqlnat: eget unqu sьz
bytny menen ickь bolso, "CB" qurandь unqu sьzdyn ajaqqь
muundaql ickь yndyyqь qarat, ьzqьrь betet: unqu sьzdyn
ajaqqь muunu "E" ьe bolboso, "O" tьbьsьnan quraldan bolso,
"CB" qurandь bytnь bojdьn ickьrьb "CI" bolub quralat. mase-
len: bede—bedeCI. teri—teriCI.

unqu sьzdyn ajaqqь muunu "O" tьbьsьnan, ьe "Y" tьbь-
sьnan quralsa, "CB" qurandь ickьrьb, "CY" bolub quralat, ma-
selen: tьr—tьrCY, byt—bytCY.

5) "CB" qurandь qosmoq sьzdyn da, qos sьzdyn da ajaqqь
muundaqlna qarat quralat: qosmoq sьzdyn ajaqqь muunu ьoon
bolso, ьoon (ьь, ьu,) bolub, ickь bolso, ickь (ci, cy) bolub qu-
ralat. maselen: tabaqqab—tabaqqabьь. ьelboo—ьelboocu. aqьr-
cikir—aqьr-cikirci.

6) qurandьdaql yndyy tьbьsьtn unqu sьzdyn ajaqqь muu-
nundaql yndyy tьbьsqa qarat eelьigenin (maselen: "CB" nьn
"CU" bolub ketkenin) "erin kyysy" dejbiz.

2.

мьна бул sьzdьrьqь "CB" qurandьnь, erin kyysy zaql me-
nen yndьstyк zaqlna salьb, quraldьla

etyk, kevьloqь, qameь, ььloqь, tylky, qulьa, kijik, teke,
bьry, tьe, bee, qulun, ьaa, aarь, uu, itelqi, teqrimen, otun, qoj,
qojьn, qujan, an, suu, too, qьla, ьomoq, ьr, ulat, balьq, qajьq, araba,
bulan, qulan, qьrьool, qaraq, arьq-torьq, qatьn-qalac, ulan-uьaq,
qosqь, kьqьn, ьele, beteqь, darьm, darь, ьarьbь, ьar, buudaj.

3.

tьmenky sьzdьrdьn qajьsьь tuura, qajьsьь qataa ьazьloqьn,
tavqьla. erin kyysy menen yndьstyк zaqlna tuura ьazььloqьn
sьzdьrdь onqьov ьazьqьla:

ььloqьu, qojьь, tьeci, itelqiey, qomuzьь, qьjaqьь, tedecy,
tericьь, qancu, ancu, qavqacu, temirey, taqacu, majcu, tamьrcu,
arpacьь, tьecy, sajatcu, torьr. bьrycy, ььcu, ььjьekci. ььjьek-
qavcy, qundaqьь.

2) qurandь -сЫ-

вајқоо

1.

- 1) ғәғәт ғаласЫ, ғаман ғаатсЫ.
 - 2) қарь лымсЫ, балық иримсЫ.
 - 3) қалыс тенсЫ, кылык терсЫ.
 - 4) санаасы ғоқ ујқуеул, ақылы ғоқ кылкысЫ.
 - 5) теке тоосЫ, сынғын төсЫ, қојон қонулсЫ.
 - 6) естыу көвсЫ, еселек тууғансЫ.
- қызматтар ғана сүрәолә.

„сЫ“ qurandь quralqan sөzdөrdyn muundary qajsy yndyy lөrdө quralqan (ғаласЫ, ғаатсЫ, лымсЫ, degen sөzdөrdyn uң-qularыn текsergile)?

2) „сЫ“ qurandь etin kyysynө qurav өзgөrdyby? uјquеул, тоосул, degen sөzdөrdy текsergile. bul sөzdөrdyn ajaqtary qajsy yndyyler menen bytkөn? tabqyla.

3) qurandь „сЫ“ nelikten „сЫ“ boldu? irimсЫ, тенсЫ, терсЫ, degen sөzdөrdy wajqaqla. „сЫ“ nelikten „сЫ“ boldu? кылкысЫ, төсЫ, degen sөzdөrdy wajqaqla qurandьdaqlы ғоһ ть-быстарда ике тьбыстарда aylanь ketkenin emine zan dejbiz? oјlonqula.

4) qurandь „сЫ“ uңqu sөzdyn qaj muunundaqlы yndyy тьбысқа баqlыnat eken? „тууғансЫ“ degen sөzdyn uңqusun tab-qyla, uңqanun muundaryndaqlы yndyy тьбыстарды текsergile.

5) qurandьdaqlы yndyy тьбыстың uңqu sөzdyn ajaqlы mu-unundaqlы yndyy тьбысқа qurav өзgөrtqөnyn emine dejbiz? „etin kyysy“ deь qandaj zandь ajtabьz?

2.

төмөнкү sөzdөrdө ғанылы quralqan qurandьlar bolso, al sөzdөrdy qaqazda keeytyb, ғанылысın tyzөtkyle:

qоғоcул, cотсЫ, бөzeil, sunсЫ, qurаqаcул, lуаqаcул, uңqu, сЫ, qојоncул, текөтсул, tekeсИ, qulғacыл, tabсЫ, urаacыл, eleсИ-cajсул, tektircыл, быtyсул, ғоmeул, ғараqсЫ, ғарьсул.

3.

төмөнкү sөzdөrdө „сЫ“ qurandьлы, etin kyysynө ғана yndьstyк zandьna баqlытыb, qurаqla:

at, qој, qојon, yј, yky, uј, cyke, tarav, ғаat, ғаatьja, ғas,

zooqo, talaa, sala, qulan, bulaq, qonuz, donuz, aq-a, əkəə, kəv, kerege, kək, teqirmen, qujan, qəjan, quuroj, atqabılq, aqlı-cikır, qomuzqav, cəntək, samlınqav, biudaj.

qorutundu.

1) uoqu səzdyn ajaqqı muunu „O“ menen, ƣe „b“ menen quralsa, qurandı „Cbl“ əzqərbəj quralat, maselen: ƣala—ƣala Cbl, ƣaat—ƣaatCbl, bım—bımCbl.

2) uoqu səzdyn ajaqqı muunu „O“ menen, ƣe „u“ menen quralsa, qurandı „Cbl“ erin kyysy zaıı bojunca əzqərbəj „cul“ bolub quralat. maselen: too—tooCul, ujqı—ujqıCul.

3) qurandı: „Cbl“ uoqu səzdyn ajaqqı muunundaqı yn-dyygə baqlınat, maselen: tuuqan—tuuqanCbl.

4) yndəstyık zaıı bojunca, qurandı „Cbl“ icke səzdərdə „cil“ bolub əzqərbəj. maselen: iım—iımCil, teı—teıCil. icke səzdərdə „cul“ qurandı „cyl“ bolub əzqərbəj. maselen: təə—təəCyl, kylky—kylkyCyl.

3) qurandı „SbZ“

1.

„SbZ“ qurandınlı „Cb“ menen „Cbl“ qurandınlı zaıı-na salıa, qurab qurıqlıa: bala, ƣıqlı. at. qıt. ƣıt, oq, oıo, uuru, tarıu, qıruu. mal. ƣan, teke, kemee, mee. otun, urıan, qurıqıq, suu, cuu, too, ƣoo, təə, ƣəə, kəl, tylky, eeki, buıqı, qılƣa, otuu, qıslı, cəv, toı, toıu, teıetey, ƣılpaı, olpoı, ƣala, boroı, ƣa-an, ƣan, kyn, kən, əı, taı, san, otun, kijim, kijim—kecek. ajaı—tabaq, bım, basmajıl, qonul, qolot, bet, ƣıa, adı, asıq, qııqool, qıı, qojon, qos, ot, ot. sabıı, ƣabıı, ƣamıı, mıı, ƣaj, tıraq, oııı, adıı, ƣıııı, ƣıııı, ƣıııı, ƣıııı, meeııı.

qorutundu.

1) uoqu səzdyn ajaqqı muunu „a“ ƣe „b“ mene quralsa, qurandı „SbZ“ əzqərbəj quralat, maselen: bala—bala-SbZ, tab—tabSbZ, ƣıqlı—ƣıqlıSbZ, ƣıt—ƣıtSbZ.

2) uoqu səzdyn ajaqqı muunu „O“ menen, ƣe „u“ menen quralsa, qurandı „SbZ“, erin kyysy zaıı bojunca əzqərbəj „SUZ“ bolub quralat. maselen: oıo—oıoSUZ, oı—oıSUZ, uuru—uuruSUZ, qıı—qııSUZ.

3) qurandı „SbZ“ uoqu səzdyn ajaqqı muunundaqı yn-

qyyq- baqynat. maselen: taruu—taruuSIZ. qbr00—qbr00SIZ, turaq—turaqSBZ.

4) yndəstyк zаnъ bojunca, qurandъ „SBZ“ icke səzdərdə „SIZ“ bolub əzğəret. maselen: mee—meeSIZ. tei—teiSIZ, iui—iuiSIZ. icke səzdərdə „SUZ“ qurandъ „SYZ“ bolub əzğəret, maselen: tēē—tēēSYZ. kyy—kyySYZ, kyı—kyıSYZ. tyı—tyıSYZ. tər—tərSYZ.

4) qurandъ „CAN“

1.

мына бул yлqығə salыб, төменкы səzdərgə „CAN“ durandъ qurаqыла.

ylqy: at-atCAN. mьltьq-mьltьqCAN. uj-ujCAN, ton-tonCAN, cəvken-cəvkenCEN, teidik-teidikCEN, kəjnək-kəjnəkCEN, yj-yjCEN, çyk-çykCEN.

çaa, qab, topu, tebetej, taqьja, şьm, kəmsel, toьpoq, təə, toj, icik, ətyk, suuq, ьsьq, kənək, kəətyk, yzəngy, vajpaq, qalpaq, maasъ, kepic, ketmen; qolkyrək.

qьzmattar çana suruolot:

1) unqu səzdyn ajaqqь muunu: A. B, U, тьвьstarьnan quralса, qurandъ „CAN“ əzğəretbь eken? maselen: atCAN. mьltьqCAN, ujCAN. səzdeьyn vajqaqыла.

2) ajaqqь muunu „O“ menen quraloqan unqu səzdərgə quralьşqanda „CAN“ qurandьdaqь „A“ тьвьsь eminege ajlanьb ketti? tonCAN, oьoqCAN. degen səzdeьdy vajqaqыла.

3) ajaqqь muundarь „e“ menen „i“ тьвьstarьnan quraloqan icke səzdərdə „CAN“ qurandъ qandaj bolub əzğəret eken? cəvkenCEN, kerkiCEN. degen səzdeьdy tekşəuile. ajaqqь muundarь „O“ menen „Y“ тьвьstarьnan quraloqan icke səzdərdə „CON“ menen „CAN“ qurandъ qandaj əzğəret eken? kəjnəkCEN, çykCEN, degen səzdeьdy vajqaqыла.

4) cən kyysynyn zаnъ bojunca, „CAN“ qurandъ qajsь muunqa baqьndь? „toquмean“ degen səzdy tekşəuile.

qorutundu.

1) ajaqqь muunu: A. B, U, тьвьstarьнын biinen quraloqan

unqu sözdərdə „CAN“ qurandl özgərərjt. maselen: taj-tajCAN, uj-ujCAN, miltəq-miltəqCAN.

2) unqu sözdyn ajaqqə muunu „O“ menen quralsə. qurandə „CAN“ daqqə „O“ erin kyysynyn zənrə bojunca özgərərjt, „CAN“ „CON“ bolub quralat. maselen: torpoq-torpoqCON.

3) icke sözdərdə „CAN“ qurandə „CEN“ bolub, „CON“ qurandə „CƏN“ bolub özgərət maselen: kerki-kerkiCEN, cesken-ceskenCEN, kəjnək-kəjnəkCEN.

4) ajaqqə muunu „Y“ menen quraloqan icke sözdərdə „CAN“ qurandə „CƏN“ bolub ketet. maselen: çyk-çykCEN.

5) „CAN“ qurandə erin kyysynyn zənrə unqu sözdyn ajaqqə muunundaqqə yndyyqə qaratə bəqənat. maselen: toqum-toqumCAN.

5. qurandə „CA“

— 1.

kərsətylgən ylgəqə salıb, təmənkə sözdərgə „CA“ qurandə quraoqla ylgə. taj-tajCA, tana-tanaCA, çəblət-çəblətCA, uquruq-uquruqCA, çeken-çekenCE, irim-irimCE, tektir-tektirCE, qolot-qolotCO, kəlmə-kəlməCƏ. yj-yjCƏ, kırımə-kırıməCƏ, toqum-toqumCA.

kərpə, qoqtu, taqta, qolot, çəlgə, tuncu, tekce, kənək, çətim, teskej, ystəl, betkej, kepe, teqrimen, qorum, zoo, zooqa, asqa, çəta, çəja, bet, quduq, asuu, qorul.

qorutundu.

„CAN“ qurandə qandaj quralsə, „CA“ qurandə taq oşon-doş quralat.

6) qurandə „ma“

1.

kərsətylgən ylgəqə soləstərləb, təmənkə sözdərgə „ma“ qurandə quraoqla, ylgə: qala-qalaMA, qat-qatMA, bur-burMA, toz-tozMO, kət-kətME, küt-kütME, syz-syzMO, kət-kətMO, toqu toquMA, çab, çal, mal, ur, soq, byt, ac, uc, at, ucut, er, syr, çab, qura, qara, bur, suz, çygyt, tər, kənəş, taş, qorut, çar, qur, er, kət, kəgez, as, tala.

qızmat: "MİA" qurandə qandaj quralat eken, özynər qorutundu çazqıla.

2.

özynər çazqan qorutunduca çana ylgıyğy kərsətylgən sözdərgə qarab, tēmənky sözdərdyn çarılışın tabqıla.

sozma, buzmo, yzme, kezme, seupme, tebme, casma, tartma, certme, tesme, lşqımo, çapımo, tartma, sozmo, syzme, kertme, kəbme, ökyım-, eskerime, estetme.

qorutundu.

"CA" qurandə qandaj quralsa, "MA" qurandə da oşondo j quralat.

7) qurandə "BAS"

1.

ylgıyğə salıstırlı, "BAS" qurandə tēmənky sözdərgə qurıqıla, ylgı: qurı—qurıBAS. ur—urBAS. çlı—çlıBAS, toj—tojBOS, ter—terBES, bil—bliBES. kər—kərBOS. yj—yjBOS, qorı—qorıBAS.

uq, atta, tuj, taj, çat, ət, qon, il, kir, eerci, ojlo, qajqır, at, otur, quj, soj, sojul, ijil, burul, qajırl, toorul, soorula, solqulda.

qızmat: özynər qorutundu cəqarqıla.

çalpə qorutundu.

unqu sız menen quralısqanda erin kyysynyn çana yndəştyk zanı menen qana yndıy tıbbıstırlı almasırlı, ynsyz tıbbıstırlı öz qalıbında qalqan qurandıları "turaqtuu qurandılar" deş atajbız. turaqtuu qurandılarıq mənı bul qurandılar da qoşulat: "CAAQ" (taarıb caaq, urun caaq, erin ceeek, ərön cooq), "CAI" (tekecer, buqacar), "MAQ" (almaq, atmaq, ketmek, yj-mək) "CA" (malca satıldı, qojco ontodu) daqlı usundajlar.

B) oosmo qurandılar

1) qurandə "daj"

buıqoo

1.

buurul attın slıb.

bəry tili arıadaj.

qure tujoqlı carıdaj.

qasqa tişi qadoodoj.
 qazyl tili bylöödej.
 azuulaly bolottoj.
 catqajaqy qolottoj.
 çaraxany qabyqtaj.
 çaldyn ysty çabyqtaj.
 sekiçeni byryçdej.
 semirçeni synıçdej.
 ken soorusu ketmendej,
 kebezdej bolqon kökyly,
 közyne cenev kerkendendej,
 çambaşynyn qoşqonqo
 qazan assa, turqandaj,
 qaran qalqan taj buurul,
 yryçetyn suusun burqandaj!

(semetejden)

2.

toodon, taştan qulatty,
 toodoj bolqon boqunu
 tomuqtaj bolqon almaken
 ketsenirdin qulaqyna sulatty.

(el urynan)

surtoolor çanu qyzmattar:

1) unqu sezdyn ajaqqy tıbyşy A, B, U bolso, qurandy „daj“ özçeretby eken?—bala, qary, buqu, degen sözderge „daj“ qurandyñ quraw qaraqyla,

2) unqu sezdyn ajaqqy muunu A, B, U tıbyştarıñ birinen quralsy, ajaqqy çumşaq ynsyzdər menen bytso, qurandy daj özçeretby eken?—mal, qyz, tuz, degen sözderge „daj“ qurandyñ quraw kergyle.

3) unqu sezdyn ajaqqy „O“ menen bytso, çe unqu sezdyn ajaqqy çumşaq ynsyzdər menen bytyb, ajaqqy muunu „O“ menen quralsa, „daj“ qurandydaqqy „A“ tıbyşy ordunda qulatby eken?—oro, qoroç, qoj, çol, degen sözderge „daj“ qurandyñ quraw qaraqyla.

4) unqu sezdyn ajaqqy E, I, tıbyştarı menen bytso, çe unqu sezdyn ajaqqy çumşaq ynsyzdər menen bytyb, ajaqqy mu

unu **е, і**, тѣлѣстарынан қуалса, „**дај**“ қурандыдағы „**а**“ қайсы. тѣлѣсқа аяланьб кетет екен?—тері, бее, бел, тер, тез, кир. деген сөздерге „**дај**“ қурандынь қурай қарақлы.

5) унқу сөзdyn аяағы **Ө, Ү**, тѣлѣстары менен бытсе, җе унқу сөзdyn аяағы җумсақ ынсызды менен бытыб, аяағы муу. ну **Ө, Ү**, тѣлѣстарынан биринен қуалса, „**дај**“ қурандыдағы „**а**“ тѣлѣсб қайсы тѣлѣсқа аяланьб кетет екен?—бөй, бығө, ты, төр. кәл, кыз. деген сөздерге „**дај**“ қурандынь қурай көңғылө.

6) унқу сөзdyn аяағы мууны **А, Ы, У** менен қуалыб, аяағы қатқалан ынсызды менен бытсе, „**дај**“ қурандыньн басындағы „**д**“ тѣлѣсб қайсы тѣлѣсқа аяланьб кетет екен?—җамақ, ысқ, уцуқ, деген сөздерге „**дај**“ қурандынь қурай қарақлы.

7) унқу сөзdyn аяағы мууны **О** менен қуалыб, аяағы қатқалан ынсызды менен бытсе, „**дај**“ қуранды еmine болыб кетет екен?—қолот, болот, қоноқ, деген сөздерге „**дај**“ қурандынь қурай қарақлы.

8) аяағы қатқалан ынсызды менен бытыб, аяағы мууны **е, і**, тѣлѣстарыньн биринен қуалған унқу сөздерде „**дај**“ қуранды еmine болот екен?—бекет, җекит, тебкек, деген сөздерге „**дај**“ қурандынь қурай қарақлы.

9) аяағы қатқалан ынсызды менен бытыб, аяағы мууны **Ө, Ү**, тѣлѣстарынан қуалған унқу сөздерде „**дај**“ қуранды өзгөртбй екен? үкөк, ылыс, кытөс, деген сөздерге „**дај**“ қурандынь қурай қарақлы.

3.

теменкы сөздерге „**дај**“ қурандынь қарақлы: мал, җатақ, җатағы, ата, ене, қој, ою, җаа, бор, нар, бут, җот, җоғмоғ, өт, батул, қорум, җот, быт, бор, бығыт, кыҗык, кезез, кендір, кетмен, кытөк, аял, теке, җекенде, өт, дөт, җағмақ, қарған, ат, җағу, тәк, тектір, тектрисе, кетесе, баған, батқар.

қорутунду.

1) аяағы **А, Ы, У** тѣлѣстары менен быткен, җе аяағы җумсақ ынсызды менен бытыб, аяағы мууны **А, Ы, У** тѣлѣстарынан қуалған унқу сөзге „**дај**“ қуранды өзгөртбестен қуалат.

2) аяағы **О** менен быткен, җе аяағы җумсақ ынсызды менен бытыб, аяағы мууны **О** менен қуалған унқу сөздерде „**дај**“ қуранды „**дој**“ болыб қуалат.

3) unqu sөzdyn ajaqь qatqalan ynsyzder menen bytse, „daj“ qurandydaqь „d“ tьbьsьb „t“ qа ajlanь: „taj“ (toj) bolub ьzgьrөt.

4) yndөstyк zанына „daj“ qurandy toluq baqьnat: „daj“ „dej“ bolub, „doj“ „dөj“ bolub, „taj“ „tej“ bolub, „toj“ „tөj“ bolub quralat.

2) qurandy „luu“

Байқоо.

1.

- 1) çaraluu kижik çata albas.
- 2) çoruluu çerde tarp qalbas.
- 3) qaraluu yj ьrьmsьz bolbos.
- 4) tooluu çer qarьsьz bolbos.
- 5) toqojluu çer anьsьz bolbos.
- 6) keelyy kiši qьmьz icer.
- 7) tuura bijde tuuqan çoq.
tuuqanduu bijde ьjman çoq.
- 8) attuu kiši çөө basbas.

suruolor çana qьzmattar:

1) ajaqь çoon yndyylerden bytken unqu sөzderde çara ajaqь „j“ tьbьsьb menen ьtybь, ajaqь muunu çoon yndyylerden quraloqan unqu sөzderde „luu“ qurandy ьzgьrөtьy eken? maj, qoj, qozu, şoro, buqa, aqь, degen sөzderge „luu“ qurandybь quray qurayla.

2) ajaqь icke yndyylerden bytken, çe ajaqь „j“ tьbьsьb menen bytybь, ajaqь muunu icke yndyylerden quraloqan unqu sөzderde „luu“ qurandy ьzgьrөtьy eken? bec, ceki, tylky, elke, yj, bej, bij, degen sөzderge „luu“ qurandybь quray qurayla.

3) ajaqь „j“ tьbьsьbnan başqa çumьsaq ynsyzder menen bytubь, ajaqь muunu çoon yndyylerden quraloqan unqu sөzder menen „luu“ qurandy qandaj quralьsat eken?—mal, çan, un, qom, qьmьz degen sөzderge „luu“ qurandybь quray qurayla.

4) ajaqь „j“ tьbьsьbnan başqa çumьsaq ynsyzder menen bytybь, ajaqь muunu icke yndyylerden quraloqan unqu sөzder

menen qurandə „luu“ qandaj qurılısat eken?—kyn, miz, tez, kez, kyl, kəl, men, degen sözdəgə „luu“ qurandə qurab quraqla.

5) ajaqlı qatqalan ynsyzdər menen bytyb, ajaqlı muunu çoon yndyyıldən quralıqan unqu sözdəgə „luu“ qurandə qandaj qurulat eken—at, quş, qurc, uc, qolot, çit, degen sözdəgə „luu“ qurandə qurab quraqla.

6) ajaqlı qatqalan ynsyzdər menen bytyb, ajaqlı muunu icke yndyyıldən quralıqan unqu sözdəgə „luu“ qurandə qandaj qurulat eken?—belek, tilek, cikit, kək, ykək, ətık, kəərık, degen sözdəgə „luu“ qurandə qurab quraqla.

7) „luu“ qurandə cün kyysynyn zanına kəndyby? „luu“ qurandədaqlı yndyy tıbbıstı özgərdyby? bəjquqla.

2.

təmənkı çazılıqan sözdəgə „luu“ qurandə quraqla:

çan, qant, bala, ata, oto, ene, eçe, çə, cə, teke, ecki, qulça, saan, too, çoo, erin, murun. qoj, saj, çaj, maj, sab, tarp, qurt, çurt, şat, kyc, qırtı, byt, ət, qıt, sıl, ter, tebşı, tylky, kılky.

qorutundu.

1) ajaqlı çoon yndyyıldər menen bytkən unqu sözdəda çana ajaqlı „j“ tıbbıstı menen bytyb, ajaqlı muunu çoon yndyyıldən quralıqan unqu sözdəda „luu“ qurandə özgərbəjt.

2) ajaqlı icke yndyyıldər menen bytkən unqu sözdəda çana ajaqlı „j“ tıbbıstı menen bytyb, ajaqlı muunu icke yndyyıldə quralıqan unqu sözdə „luu“ qurandə „lyy“ bolub özgəret.

3) ajaqlı „j“ tıbbıstınan başqa çumşaq ynsyzdər menen bytyb, ajaqlı muunu çoon yndyyıldən quralıqan unqu sözdəda „luu“ qurandə „duu“ bolub quralat.

4) ajaqlı „j“ tıbbıstınan başqa çumşaq ynsyzdər menen bytyb, ajaqlı muunu icke yndyyıldən quralıqan unqu sözdəda „luu“ qurandə „dyy“ bolub özgəret.

5) ajaqlı qatqalan ynsyzdər menen bytyb, ajaqlı muunu çoon yndyyıldən quralıqan unqu sözdəda „luu“ qurandə „tuu“ bolub özgəret.

6) ajaqlı qatqalan ynsyzdər menen bytyb, ajaqlı muunu icke yndyyıldən quralıqan unqu sözdəda „luu“ qurandə „lyy“ bolub özgəret.

7) „luu“ qurandь etin kyysynyn zaqьna baqьnawjr.

8) qurandьdaqь basqь ynsyz tьbьstьn unqь sьz ajaqьn-
daqь ynsyz tьbьsqь qaraј almasьnьb ьzqьrəndьqьn „oqьsoьsu-
z(ub“ deь atajьbz.

3) qurandь „las“

baјqoo.

1.

1) cabuul atь qaralas.

2) qonьsulasь kisi—qonьoolosь.

3) aјlasь qatьn—mundaьsь.

4) ottoьsь kisi—ottoьtosь.

5) teldeьsь mal—teldeьsь.

6) eьtyy ьigit—eьncilesь.

(el maqalьnan)

surьoolor ьana qьzmattarь.

1) unqь sьzdyn ajaqь A—B. u tьbьstьrь menen bytse, „las“ qurandь ьzqьrətby eken?—qaralasь, ьylqьlasь, qonьsulasь, degen sьzdeьdy acьratqьla.

2) unqь sьzdyn ajaqь muumu A.B.U. tьbьstьrьnan qurallьb, ajaqь „j“ tьbьstь menen bytse, „las“ qurandь ьzqьrətby eken?—aјlasь, aјlasь, sьјlasь, sьzdeьryn acьratqьla.

3) unqь sьzdyn ajaqь O menen bytse, qurandь „las“ ьzqьrətby eken?—qonьoolosь, qololosь, sьzdeьryn baјqatqьla.

4) unqь sьzdyn ajaqь muumu O menen qurallьb, ajaqь „j“ menen bytse, qurandь „las“ ьzqьrətby eken?—qojlosь, ojlosь degen sьzdeьdy acьratqьla.

5) unqь sьzdyn ajaqь Ө, Ү tьbьstьrь menen bytse, „las“ qurandь ьzqьrətby eken?—kelme, beьy, degen sьzdeьge „las“ qurandьnb qurab quratqьla.

6) ajaqь „j“ menen bytyb, ajaqь muumu Ө, Ү tьbьstьrьnan qurallьqan unqь sьzge „las“ qurandь qandaj quralar eken?—yј, mьrəј, degen sьzdeьge „las“ qurandьnb qurab quratqьla.

7) əjaqlıq **е. і** тѣбѣстѣ менен быткен сөздөргө „**las**“ куранды қандай қуралат екен?—**enciles, iregeles,** деген сөздөрдү ақыратқыла.

8) əjaqlıq „**j**“ менен бытып, əjaqqı muunu **е. і** тѣбѣстѣ менен қуралын сөздөргө „**las**“ куранды қандай қуралат екен?—**teyles, ijles,** деген сөздөрдү байқақыла.

9) əjaqlıq „**j**“ тѣбѣстѣ менен басқа қумсақ ынсыздар менен бытып, əjaqqı muunu **а. б. и** тѣбѣстѣ менен қуралын унқу сөздөргө „**las**“ куранды қандай қуралат екен?—**maldas, cyldas, mundas,** сөздөрын байқақыла.

10) əjaqlıq „**j**“ тѣбѣстѣ менен басқа қумсақ ынсыздар менен бытып, əjaqqı muunu **е. і** тѣбѣстѣ менен қуралын унқу сөздөргө „**las**“ куранды қандай қуралат екен?—**cer, ten, bilim,** деген сөздөргө „**las**“ курандын қурап қарақыла.

11) əjaqlıq „**j**“ тѣбѣстѣ менен басқа қумсақ ынсыздар менен бытып, əjaqqı muunu **о** менен қуралын унқу сөздөргө „**las**“ куранды қандай қуралат екен?—**col, ton,** деген сөздөргө „**las**“ курандын қурап қарақыла.

12) əjaqlıq „**j**“ тѣбѣстѣ менен басқа қумсақ ынсыздар менен бытып, əjaqqı muunu **о, у** тѣбѣстѣ менен қуралын унқу сөздөргө „**las**“ куранды қандай қуралат екен?—**tel, töz, terkyn,** деген сөздөргө „**las**“ курандын қурап қарақыла.

13) унқу сөздүн əjaqlıq қатқалан ынсыздар менен бытып, əjaqqı muunu **а. б. и** тѣбѣстѣ менен қуалса, куранды „**las**“ қандай өзгеріс екен?—**at, cyqlıq, tas,** деген сөздөргө „**las**“ курандын қурап қарақыла.

14) унқу сөздүн əjaqlıq қатқалан ынсыздар менен бытып, əjaqqı muunu **е. і** тѣбѣстѣ менен қуалса, куранды „**las**“ қандай өзгеріс екен?—**çik, çib, eek, cet,** деген сөздөргө „**las**“ курандын қурап қарақыла.

15) унқу сөздүн əjaqlıq қатқалан ынсыздар менен бытып, əjaqqı muunu **о** тѣбѣстѣ менен қуалса, куранды „**las**“ қандай өзгеріс екен?—**ot, otıq,** деген сөздөргө „**las**“ курандын қурап қарақыла.

16) унқу сөздүн əjaqlıq қатқалан ынсыздар менен бытып, əjaqqı muunu **о, у** тѣбѣстѣ менен қуалса, куранды „**las**“ қан-

daj өзгөрөт екен?—өнөк, өтөк, көйнөк, ыр, ылк. деген сөздөргө „las“ курандына кураа курааыла.

2.

төмөнкү чазылоян сөздөргө „las“ курандына курааыла:

byt, tyt, quraq, endes, qazan, turay, ot, suu, en, cyn, ocoq, caya, cele, ajmaq, yj, oj, toj, çajloo, çatın, çataq, olut, ulut, uruq, kyc, көс, talaa, ajyl, qajın, çylqy, көгөн, aqyz, qasloo, tyt, төт, төркын, ата, ene, qonus.

qorutundu.

1) ajaqlы A, B, U тьбьстары менен быткөн, çе ajaqlы „j“ тьбьсы менен бытыа. ajaqlы мууну A, B, U тьбьстарынан курааюян уңуу сөздөргө „las“ куранды өзгөрбөй кураалат.

2) ajaqlы E, I тьбьстары менен быткөн, çе ajaqlы „j“ тьбьсы менен бытыа, ajaqlы мууну E, I тьбьстарынан курааюян уңуу сөздөргө „las“ куранды „les“ болуб кураалат.

3) ajaqlы O тьбьсы менен быткөн, çе ajaqlы „j“ тьбьсы менен бытыа, ajaqlы мууну O тьбьсынан курааюян уңуу сөздөргө „las“ куранды „los“ болуб кураалат.

4) ajaqlы Θ, Y тьбьсы менен быткөн, çе ajaqlы „j“ тьбьсы менен бытыа, ajaqlы мууну Θ, Y тьбьсынан курааюян уңуу сөздөргө „las“ куранды „loş“ болуб кураалат.

5) ajaqlы „j“ тьбьсынан басқа çумсақ ынсызды менен бытыа, ajaqlы мууну A, B, U тьбьстарынан курааюян уңуу сөздөргө „las“ куранды „das“ болуб кураалат.

6) ajaqlы „j“ тьбьсынан басқа çумсақ ынсызды менен бытыа, ajaqlы мууну E, I тьбьстарынан курааюян уңуу сөздөргө „las“ куранды „des“ болуб кураалат.

7) ajaqlы „j“ тьбьсынан басқа çумсақ ынсызды менен бытыа, ajaqlы мууну O тьбьсы менен курааюян уңуу сөздөргө „las“ куранды „dos“ болуб кураалат.

8) ajaqlы „j“ тьбьсынан басқа çумсақ ынсызды менен бытыа, ajaqlы мууну Θ, Y тьбьстарынан курааюян уңуу сөздөргө „las“ куранды „doş“ болуб кураалат.

9) ajaqlы qatqalan ынсызды менен бытыа, ajaqlы мууну A, B, U тьбьстарынан курааюян уңуу сөздөргө „las“ куранды „taş“ болуб кураалат.

10) ajaqь qatqalan ynsyzder menen bytyb, ajaqqь muunu **Е, І** тьбьстарьнан quralqan unqu sezderge „las“ qurandy „tes“ bolub quralat.

11) ajaqь qatqalan ynsyzder menen bytyb, ajaqqь muunu **О** тьбьстарьнан quralqan unqu sezge „las“ qurandy „tos“ bolub quralat.

12) ajaqь qatqalan ynsyzder menen bytyb, ajaqqь muunu **Ө, У** тьбьстарьнан quralqan unqu sezge „las“ qurandy „tes“ bolub quralat.

4) qurandy „lbq“

байқоо.

1.

1) қарыlbq қанға тың екен, қатыс іері аш болсо!

2) аялыы алаlbq бузат, арань қаралbq бузат.

3) ьтыстын алды—ден соолуқ.

4) ууулуқ тыуы—қордуқ.

5) ден соолуқ—соң байlbq

6) қаманға қақындыbq қыла, қақсыға қатbq қыла.
(el мақалынан)

қызматтар қана суртолы:

1) ajaqь **А, Б** тьбьстарь менен bytken, ғе ajaqь „j“ тьбьстарь менен bytyb, ajaqqь muunu **А, Б** тьбьстарьнан quralqan unqu sezge qurandy „lbq“ қандай quralat екен?—bala, qatь, baj, aj, ғaj, sьj, degen sezderge „lbq“ qurandyнь quraw qaraqlыa.

2) ajaqь **О, U** менен bytken, ғе ajaqь „j“ тьбьстарь менен bytyb, ajaqqь muunu **О, U** тьбьстарьнан quralqan unqu sezderge „lbq“ qurandy қандай quralat екен?—suu, too. oj, uj, degen sezderge „lbq“ qurandyнь quraw qaraqlыa.

3) ajaqь **Е, І** тьбьстарь менен bytken, ғе ajaqь muunu **Е, І** тьбьстарьнан quralыb, ajaqь „j“ тьбьстарь менен bytken unqu sezderge „lbq“ qurandy қандай quralat екен?—ceki, teke, cirkej, degen sezderge „lbq“ qurandyнь quraw qaraqlыa.

4) ajaqь **Ө, У** тьбьстарь менен bytken, ғе ajaqь „j“ тьбьстарь менен bytyb, ajaqqь muunu **Ө, У** тьбьстарьнан quralqan

sözdərgə „**lbq**“ qurandə qandaj quralat eken?—cyj, kələkə, tyl-
ky, degen sözdərgə „**lbq**“ qurandənlə qurab quraraqyla.

5) ajaqlə „**j**“ tēbēšnan başqa çumşaq ynsyzdər menen by-
tyv, ajaqqə muunu **u**, **b** tēbēštərlənan quralqan unqu sözdərgə
„**lbq**“ qurandə qandaj quralat eken?—mal, çan, cəmn, degen
sözdərgə „**lbq**“ qurandənlə qurab quraraqyla.

6) ajaqlə „**j**“ tēbēšnan başqa çumşaq ynsyzdər menen
bytyv, ajaqqə muunu **ē**, **i** tēbēštərlənan quralqan unqu sözdə-
rgə „**lbq**“ qurandə qandaj quralat eken?—çer, çel, bel, bir, de-
gen sözdərgə „**lbq**“ qurandənlə qurab quraraqyla.

7) ajaqlə „**j**“ tēbēšnan başqa çumşaq ynsyzdər menen
bytyv, ajaqqə muunu **o**, **u** tēbēštərlənan quralqan unqu söz-
dərgə „**lbq**“ qurandə qandaj quralat eken?—conduq, şumduq,
degen sözdərdy açyratqyla.

8) ajaqlə „**j**“ tēbēšnan başqa çumşaq ynsyzdər menen
bytyv, ajaqqə muunu **θ**, **y** tēbēštərlənan quralqan unqu sözdərgə
„**lbq**“ qurandə qandaj quralat eken?—kəldyk, kyzdyk, degen söz-
dərdy açyratqyla.

9) ajaqlə qatqalan ynsyzdər menen bytyv, ajaqqə muunu
u, **b** tēbēštərlənan quralqan unqu sözdərgə „**lbq**“ qurandə qan-
daj quralat eken?—çat, çaş, baş, bş, srit, degen sözdərgə „**lbq**“
qurandənlə qurab quraraqyla.

10) ajaqlə qatqalan ynsyzdər menen bytyv, ajaqqə muunu
ē, **i** tēbēštərlənan quralqan unqu sözdərgə „**lbq**“ qurandə qan-
daj quralat eken?—sebtik, çibtik, degen sözqərdy təkseçilə.

11) ajaqlə qatqalan ynsyzdər menen bytyv, ajaqqə muunu
o, **u** tēbēštərlənan quralqan unqu sözdərgə „**lbq**“ qurandə qan-
daj quralat eken?—ottuq, buttuq, degen sözdərdy təkseçilə.

12) ajaqlə qatqalan ynsyzdər menen bytyv, ajaqqə muunu
θ, **y** tēbēštərlənan quralqan unqu sözdərgə **lbq** qurandə qan-
daj quralat eken?—kəztyk, kylyktyk, degen çəzdərdy təkseçilə.
təmənkəy sözqərgə „**lbq**“ qurandənlə quraraqyla:

çaqşə, çaman, seniz, tegiz, çat, ac, maj, qoro, qoruu,
şum, ton, qom, kyl, çaj, qurut, qurt, çurt, sonun, quat, qarə,
arəq, mal, kylyk, çorəq, azoo, ooru, kəəryk, temir, çaş.

qorutundu.

1) ajaqlı **А, Ь** тѣбѣстары менен быткен, җе ajaqlı „**ј**“ тѣбѣстары менен бытыб, ajaqlı мууну **А, Ь** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды өзгөртөј қуалат.

2) ajaqlı **Е, І** тѣбѣстары менен быткен, җе ajaqlı „**ј**“ тѣбѣстары менен бытыб, ajaqlı мууну **Е, І** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**лік**“ болуб қуалат.

3) ajaqlı **О, U** тѣбѣстары менен быткен, җе ajaqlı „**ј**“ тѣбѣстары менен бытыб, ajaqlı мууну **О, U** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**луқ**“ болуб қуалат.

4) ajaqlı **Ө, Y** тѣбѣстары менен быткен, җе ajaqlı „**ј**“ тѣбѣстары менен бытыб, ajaqlı мууну **Ө, Y** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**лык**“ болуб қуалат.

5) ajaqlı „**ј**“ тѣбѣстарынан басқа җумсақ ынсыздар менен бытыб, ajaqlı мууну **А, Ь** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**дбқ**“ болуб қуалат.

6) ajaqlı „**ј**“ тѣбѣстарынан басқа җумсақ ынсыздар менен бытыб, ajaqlı мууну **Е, І** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**дик**“ болуб қуалат.

7) ajaqlı „**ј**“ тѣбѣстарынан басқа җумсақ ынсыздар менен бытыб, ajaqlı мууну **О, U** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**дуқ**“ болуб қуалат.

8) ajaqlı „**ј**“ тѣбѣстарынан басқа җумсақ ынсыздар менен бытыб, ajaqlı мууну **Ө, Y** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**дык**“ болуб қуалат.

9) ajaqlı қатқалан ынсыздар менен бытыб, ajaqlı мууну **А, Ь** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**тбқ**“ болуб қуалат.

10) ajaqlı қатқалан ынсыздар менен бытыб, ajaqlı мууну **Е, І** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**тік**“ болуб қуалат.

11) ajaqlı қатқалан ынсыздар менен бытыб, ajaqlı мууну **О, U** тѣбѣстарынан қуалоған уңқу сөздөргө „**лбқ**“ қуранды „**туқ**“ болуб қуалат.

12) əjaqlı qatqalan ynsyzdər menen bytyv, əjaqlı muunu
Θ, Υ təvəstərlənən quralıqan uoqu sözdərğə „lɛq“ qurandı „tyk“
bolub quralat.

5) qurandı „qlɛ“

baɟqoo

1.

sanaqlɛ, taşqlɛ, ɔɔoqlɛ, qoɔuqlɛ, calqlɛ, acqlɛ,
ucqlɛ, qosqlɛ, cuqlɛ, tərğeqɛ, tənəqɛ, yuqlɛ, ɔqlɛ,
kəɟqɛ, ilqɛ, təkqɛ, tybkɛ, kəbkɛ.

qəzmattar çana suruolur:

1) çazıloqan sözdərdyn uoqulartı ačıratqıla, qurandıların
biri bolub çazıqla.

2) uoqu sözdyn əjaqlı A, B təvəstərlənən bolso, çə uoqu
söz çumşaq ynsyzdər menen bytyv, anı əjaqlı muunu A, B
təvəstərlənən qurılsa, qurandı „qlɛ“ əzğərətı eken?—sana-
qlɛ, taşqlɛ, saqlɛ, qıqlɛ, degen sözdərdı baɟqoqla.

3) uoqu sözdyn əjaqlı O, U təvəstərlənən bolso, çə uoqu
söz çumşaq ynsyzdər menen bytyv, anı əjaqlı [muunu O, U
təvəstərlənən birinen qurılsa, „qlɛ“ qurandı qandaj əzğərət
eken?—ɔoqlɛ, qoɔuqlɛ, qıuqlɛ, ɔqlɛ, degen sözdərdı
ačıratqıla.

4) uoqu sözdyn əjaqlı E, İ təvəstərlənən biri menen bytsə,
çə uoqu söz çumşaq ynsyzdər menen bytyv, anı əjaqlı muu-
nu E, İ təvəstərlənən qurılsa, qurandı „qlɛ“ qandaj əzğərət
eken?—bıjle, seıme, erqi, keı, kez, bıı, tıl, degen sözdərğə
„qlɛ“ qurandı qurıv qaraqla.

5) uoqu sözdyn əjaqlı Θ, Υ təvəstərlənən biri menen bytsə,
çə uoqu söz çumşaq ynsyzdər menen bytyv, anı əjaqlı muu-
nu Θ, Υ təvəstərlənən birinen qurılsa, qurandı „qlɛ“ qandaj
əzğərət eken?—tənəqɛ, tyqlɛ, yzqlɛ, degen sözdərdı ačı-
ratqıla.

6) uoqu söz qatqalan ynsyzdər menen bytyv, anı əjaqlı mu-
unu A, B təvəstərlənən birinen qurılsa, qurandı „qlɛ“ qandaj
əzğərət eken?—atqlɛ, qəsqlɛ, tətqlɛ, degen sözdərdı ačı-
ratqıla.

7) unqu söz qatqalan ynsyzdər menen bytyb, anın ajaqqı muunu **Е, І** tьbьstarynyn birinen quralsa, qurandь „**QIBC**“ qandaj ɵzgerɵt eken?—tɵk**KIC**, kɵk**KIC**, tikk**KIC**, degen sɵzdɵrdy bajqaqpla.

8) unqu söz qatqalan ynsyzdər menen bytyb, anın ajaqqı muunu **O, U** tьbьstarynyn quralsa, qurandь „**QIBC**“ qandaj ɵzgerɵt eken?—uc, qos, degen sɵzdɵrdy „**QIBC**“ qurandьnь qurama kɵrɵylɵ.

9) unqu söz qatqalan ynsyzdər menen bytyb, anın ajaqqı muunu **Ө, Ы** tьbьstarynyn birinen quralsa, qurandь „**QIBC**“ qandaj ɵzgerɵt eken?—kɵb **KYC**, tьbь**KYC**, degen sɵzdɵrdy bajqaqpla.

2.

tɵmɵnky sɵzdɵrdy „**QIBC**“ qurandьnь quramaqla.

kɵr, kɵm, qьr, bil, til, ɵtɵ, qara, sol ɵar, as, irge, soj, sojlo, sor, lьqь, ьzqь, qarqь. kɵb, qaz, ɵar, tab, byrk, yьk, ata, mata, bujlala, ɵal, ɵamda, ɵutur, tьsa, tьma, qьr, ɵtɵ, qьr, ɵut, qьsьq, ɵalma, tabta, ɵutɵ, uurta, kes, ɵuta.

qorutundu.

1) unqu sɵzdyn ajaqqı **A, B** tьbьstaryn menen bytsɵ, ɵe ɵumsaq ynsyzdər menen bytyb, ajaqqı muunu **A, B** tьbьstarynyn birinen quralsa, qurandь „**QIBC**“ ɵzgerɵwɵj quralat.

2) unqu sɵzdyn ajaqqı **Е, І** tьbьstarynyn biri menen bytsɵ, ɵe ɵumsaq ynsyzdər menen bytyb, ajaqqı muunu **Е, І** tьbьstarynyn birinen quralsa, qurandь „**QIBC**“ ɵzgerɵyb, „**QIC**“ bolub quralat.

3) unqu sɵzdyn ajaqqı **O, U** tьbьstarynyn biri menen bytyb, ɵe ɵumsaq ynsyzdər menen butub, ajaqqı muunu **O, U** tьbьstarynyn birinen quralsa, qurandь „**QIBC**“ ɵzgerɵyb „**QUC**“ bolub quralat.

4) unqu sɵzdyn ajaqqı **Ө, Ы** tьbьstarynyn biri menen bytyb, ɵumsaq ynsyzdɵrdyn biri menen bytyb, ajaqqı muunu **Ө, Ы** tьbьstarynyn birinen quralsa, „**QIBC**“ qurandь „**QYC**“ bolub quralat.

5) unqu söz qatqalan ynsyzdər menen bytyb, ajaqqı muunu **A, B** tьbьstarynyn quralsa, „**QIBC**“ qurandь „**QIBC**“ bolub ɵzgerɵt.

6) unqu sözdyn ajaqy qatqalan ynsyzder menen bytyb, anbn ajaqy muunu **е**, **і** tbbstarynbn quralsa **..QBC** qurandy, **„kie** bolub özgöret.

7) unqu sözdyn ajaqy qatqalan ynsyzder menen bytyb, anbn ajaqy muunu **о**, **u** tbbstarynbn birinen quralsa **..QBC** qurandy, **„quc** bolub özgöret.

8) unqu sözdyn ajaqy qatqalan ynsyzder menen bytyb, anbn ajaqy muunu **ө**, **y** tbbstarynbn birinen quralsa, **„QBC** qurandy, **„kyc** bolub özgöret.

6) qurandy **..QBC**

başqoo.

1.

sana**QBC**, bto**QBC**, sbdr**QBC**, qbr**QBC**, oio**QBC**, qow**QBC**, bur**QBC**, cab**QBC**, clq**QBC**, uq**QBC**, c r**QBC**, bil**QBC**, kel**QBC**, kər**QBC**, tər**QBC**, kən**QBC**, kək**QBC**.

qəzmattar çana saroolor:

1) unqu söz **а** çana **б** tbbstarynbn biri menen tyğensə, çе çumşaq ynsyzdödyñ biri menen tyğenyb, ajaqy muunu **а**, **б** tbbstarynbn birinen quralsa, qurandy **..QBC** özgөрөт?—qar**QBC**, bto**QBC**, sbdr**QBC**, degen sözdödy başqaqla.

2) unqu söz **е** çana **і** tbbstarynbn biri menen bytsə, çе çumşaq ynsyzdödyñ biri menen butub, ajaqy muunu **е** menen **і** tbbstarynbn birinen quralsa, qurandy **..QBC** qandaj өзgөрөт eken?—bil**QBC**, ber**QBC**, kel**QBC**, degen sözdödy başqaqla.

3) unqu sözdyn ajaqy **о** çana **u** tbbstarynbn biri menen bytsə, çе çumşaq ynsyzdödyñ biri menen bytyb, ajaqy muunu **о** menen **u** tbbstarynbn birinen quralsa, qurandy **..QBC** qandaj өзgөрөт eken?—oio**QBC**, bur**QBC**, degen sözdödy başqaqla.

4) unqu söz **ө** çana **y** tbbstarynbn biri menen bytsə, çе çumşaq ynsyzdödyñ biri menen bytyb, ajaqy muunu **ө** menen **y** tbbstarynbn birinen quralsa, qurandy **..QBC** qandaj өзgөрөт eken,—kər**QBC**, əl**QBC**, sözdödy başqaqla.

5) unqu söz qatqalan ynsyzder menen bytyb, ajaqy muunu **а** menen **б** tbbstarynbn birinen quralsa, qurandy **..QBC** qandaj өзgөрөт eken?—cab**QBC**, clq**QBC**, degen sözdödy başqaqla.

6) uoqu söz qatqalan ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu **E** menen **I** tıbbıstarınnıñ biri menen quralsa, qurandı „**QI**“ qandaj ɵzğɵrɵt eken? — tɵv **ki**, tik**ki**, degen sɵzdɵrdy bajqaqla.

7) uoqu söz qatqalan ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu **O** menen **U** tıbbıstarınnıñ birinen quralsa, qurandı „**QI**“ qandaj ɵzğɵrɵt eken—uq **QU**, ujut**QU**, qos**QU**, degen sɵzdɵrdy bajqaqla.

8) uoqu sɵzdyn ajaqqı qatqalan ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu **Ə** menen **Y** tıbbıstarınnıñ birinen quralsa, qurandı „**QI**“ qandaj ɵzğɵrɵt eken?—kɵv**KY**, kyt**KY**, tyt**KY**, degen sɵzdɵrdy bajqaqla.

2.

tɵmɵnky sɵzdɵrgɵ „**QI**“ qurandınnı quraaqla:

syı, sɵdɵı, ɵpyı, ɕal, al, ber, kyldıı, ket, ujut, tyt, acıı, ɵsɵt, azıt.

qorutundu.

1) ajaqqı **A** ɕana **B** tıbbıstarınnıñ biri menen bytkɵn, ɕe ajaqqı ɕumısaq ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu **A** menen **B** tıbbıstarınnıñ birinen quraloqan uoqu sɵzdɵrgɵ „**QI**“ qurandı ɵzğɵrɵlɵj quralat.

2) ajaqqı **E** ɕana **I** tıbbıstarınnıñ biri menen bytkɵn, ɕe ɕumısaq ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu **E** menen **I** tıbbıstarınnıñ birinen quraloqan uoqu sɵzdɵrgɵ „**QI**“ qurandı „**QI**“ bolub quralat.

3) ajaqqı **O** ɕana **U** tıbbıstarınnıñ biri menen bytkɵn, ɕe ɕumısaq ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu **O** menen **U** tıbbıstarınnıñ birinen quraloqan uoqu sɵzdɵrgɵ „**QI**“ qurandı „**QI**“ bolub quralat.

4) ajaqqı **Ə** ɕana **Y** tıbbıstarınnıñ biri menen bytkɵn, ɕe ɕumısaq ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu **Ə** menen **Y** tıbbıstarınnıñ birinen quralsa, qurandı „**QI**“ „**QY**“ bolub quralat.

5) ajaqqı qatqalan ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu **A** menen **B** tıbbıstarınnıñ birinen quraloqan uoqu sɵzdɵrgɵ „**QI**“ qurandı „**QI**“ bolub quralat.

6) ajaqqı qatqalan ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu **E** menen **I** tıbbıstarınnıñ birinen quraloqan uoqu sɵzdɵrgɵ „**QI**“ qurandı „**KI**“ bolub quralat.

7) ajaqq̃ qatqalan ynsyzdər menen byty, ajaqq̃ muunu **O** menen **U** tbb̃starynən birinen quralıqan unqu sözdərgə „**Q̃B**“ qurand̃ „**QU**“ bolub quralat.

8) ajaqq̃ qatqalan ynsyzdər menen bytyb, ajaqq̃ muunu **Ə** menen **Y** tbb̃starynən birinen quralıqan unqu sözdərgə „**Q̃B**“ qurand̃ „**KY**“ bolub quralat.

calp̃ qorutundu.

qurand̃ menen unqu söz quralısqanda ynsyz tbb̃staryn unqu söz ajaqq̃na qaraj cərcĩsib, almasısqan qurand̃lard̃ „**OOŞMO**“ qurand̃lard̃ d̃ b̃ atajbız.

oos̃mo qurand̃larıqda mənə bul qurand̃lar da qoşulat: „**lar**“ (ustalar, cavqlar, mamlar, majlar, attar, qozular, qojlor), „**Q̃B̃**“ (alq̃B̃, alq̃B̃), „**Q̃B̃N**“ (calq̃B̃N, cavq̃B̃N, ucq̃un), „**Q̃AN**“ (alq̃AN, calq̃AN, qavq̃AN), çana daqq̃ uşundajlar.

c) s̃jlb̃q̃b̃sma qurand̃lar.

1) qurand̃ „**B̃nd̃**“

bajqoo

1.

1) **cac̃B̃nd̃** mal, **q̃b̃B̃nd̃** çəqac, **urundu** unaa, **orundu** buudaj, **kes̃indi** otun, **kir̃indi** kiş̃i, **b̃elynd̃y** el, **kyjynd̃y** tajaq.

2) **qurand̃** c̃er, **caỹnd̃** c̃arına, **qorundu** şalvaa, **orõnd̃u** cyp̃ỹr̃ek, **terg̃nd̃i** tamaq, **çer̃indi** çumurtqa, **kyr̃ond̃y** k̃en, **kybynd̃y** toqoc.

surool̃or çana q̃b̃zmattar.

1) çazb̃loqan sözd̃erd̃yn unquların tabq̃la, unqu sözd̃erd̃yn ajaqq̃ muund̃ar̃ menen ajaqq̃ tbb̃staryn em̃ine menen byty, muu bajqaql̃a.

2) ajaqq̃ muunu **U** menen **B̃** tbb̃starynən quralıb, ajaqq̃ ynsyzdər menen bytk̃en unqu sözq̃ „**B̃nd̃**“ qurand̃ qanda quralıb?—**cac̃B̃nd̃**, **q̃b̃B̃nd̃**, deq̃n sözd̃erd̃y bajqaql̃a.

3) ajaqlı ynsyzlär menen bytyb, ajaqlı muunu **U** menen **O** tıbbıstarınan birinen qurılğan sözlərge „**bnđb**“ qurandı qandaj qurıldı?—**urındı**, **orındı**, degen sözlərdey təkşeyile.

4) ajaqlı ynsyzlär menen ıtyb, ajaqlı muunu **E** menen **i** tıbbıstarınan qurılğan unqu sözlərge qurandı „**bnđb**“ qandaj qurıldı?—**ke-indi**, **ki-indi**, degen sözlərdey aqıratqıla.

5) ajaqlı ynsyzlär menen bytyb, ajaqlı muunu **Ө** menen **Y** tıbbıstarınan qurılğan unqu sözlərge qurandı „**bnđb**“ qandaj qurıldı?—**belyndı**, **kyjyndı**, degen sözlərdey ajqaqıla.

6) unqu sözdyn ajaqlı **A** menen **B** tıbbıstarınan biri menen bytsə, qurandı „**bnđb**“ qandaj quralat eken?—ma-ele: „**qurandb**“ degen sözdyn unqusu „**qur**“ ele, „**cajbndb**“ degen sözdyn unqusu „**cajb**“ ele, bul sözlär menen quralısqanda „**bnđb**“ qurandıda özğertış boldımu? „**qur**“ degen söz menen quralısqanda „**bnđb**“ qurandınnan başlanıq „**b**“ tıbbış ordunda qaldımu? „**bnđb**“ qurandı eki muun, „**qur**“ degen unqu söz eki muun, barı töt muun ele, unqu söz menen „**bnđb**“ qurandıdan tuulğan „**qurandb**“ degen söz nece muun bolub qaldı?—təkşeyile.

7) unqu sözdyn ajaqlı **O** menen **U** tıbbıstarınan biri menen bytsə, qurandı „**bnđb**“ qandaj özğert eken?—qurandı „**bnđb**“ byt bojdon qurıldımu?—**qorındı**, **orındı**, degen sözlərdey bajqaqıla.

8) unqu sözdyn ajaqlı **E** menen **i** tıbbıstarınan biri menen bytsə, qurandı „**bnđb**“ qandaj özğert eken? „**bnđb**“ qurandı byt bojdon qurıldımu?—**tergendı**, **cerındı**, degen sözlərdey ajqaqıla.

9) unqu sözdyn ajaqlı **Ө** menen **Y** tıbbıstarınan biri menen bytsə, qurandı „**bnđb**“ qandaj özğert eken? qurandı „**bnđb**“ byt bojdon quralatımu eken?—**kyrındı**, **kyjyndı**, degen sözlərdey bajqaqıla.

2.

tömenky sözlərge „**bnđb**“ qurandınnan qurılğan: **sy**, **carp**, **kyr**, **seap**, **bulq**, **gulq**, **suz**, **qır**, **taur**, **byrk**, **şir**, **şir**, **qorut**.

qorutundu.

1) unqu sözdyn ajaqqı muunu **u** menen **b** tıbbstarınnan quralıb, ajaqqı ynsyzdın menen bytsı, qurandı „**bndb**“ azqırtıwıstın quralat.

2) unqu sözdyn ajaqqı muunu **e** menen **i** tıbbstarınnan quralıb, ajaqqı ynsyzdın menen bytsı, qurandı „**bndb**“ azqırtıwıstın, „**indi**“ bolub quralat.

3) unqu sözdyn ajaqqı muunu **o** menen **u** tıbbstarınnan quralıb, ajaqqı ynsyzdın menen bytsı, „**bndb**“ qurandı „**undu**“ bolub quralat.

4) unqu sözdyn ajaqqı muunu **ö** menen **y** tıbbstarınnan quralıb, ajaqqı ynsyzdın menen bytsı, „**bndb**“ qurandı „**yndy**“ bolub quralat.

5) unqu sözdyn ajaqqı **u** menen **b** tıbbstarınnan biri menen bytsı, „**bndb**“ qurandınnan başındaqqı „**b**“ tısyw qalıb, unqu sözdyn ajaqqındaqqı **u** menen **b** tıbbstarı qurandıdaqqı „**n**“ tıbbıstı menen tuura barıw qurılısat da, qurandı „**andb**“, „**bndb**“ bolub ketet.

6) unqu sözdyn ajaqqı **e** menen **i** tıbbstarınnan biri menen bytsı, „**bndb**“ qurandınnan başındaqqı „**b**“ tısyw qalıb, unqu sözdyn ajaqqındaqqı **e** menen **i** tıbbstarı qurandıdaqqı „**n**“ tıbbıstı menen tuura barıw qurılısat da, qurandı „**endi**“, „**indi**“ bolub ketet.

7) unqu sözdyn ajaqqı **o** menen **u** tıbbstarınnan biri menen bytsı, „**bndb**“ qurandınnan başındaqqı „**b**“ tısyw qalıb, unqu sözdyn ajaqqındaqqı **o** menen **u** tıbbstarı qurandıdaqqı „**n**“ tıbbıstı menen tuura barıw qurılısat da, qurandı „**onu**“, „**undu**“ bolub ketet.

8) unqu sözdyn ajaqqı **ö** menen **y** tıbbstarınnan biri menen bytsı, „**bndb**“ qurandınnan başındaqqı „**b**“ tıbbıstı tısyw qalıb, unqu sözdyn ajaqqındaqqı **ö** menen **y** tıbbstarı qurandıdaqqı „**n**“ tıbbıstı menen tuura barıw qurılısat da, qurandı „**ony**“, „**yndy**“ bolub ketet.

2) qurandь „Ьм“

байқоо.

1.

1) бир тлтЬм сүн, қандын бир татЬм тuzu кемисті, кесім мал қалды, қоғто бир ісім дәріс зары, қалдыбай орум орду, асқалықта алтандан бир сүтум қаима арты, тірі қаноға елым бар, бекерінен табылса, бир тытым ғиб олчо.

2) қоғто бир ғалам талқан да қоғ. кижіктігі бир ырықым там. бир тістем ет, бир севім май тоодон тоқум ырықтым, талаадан табылса, бир ором ғиб да олчо. бир сүрөм ғерден қунан савылды. кижімге бир кыбым еан қабысты.

3) бадыса заманында кедейлерге сөқым да, сәқым да көв еле.

қызматтар ғана сұрақтар:

1) ажақы ынсызды менен бытыб, ажақы мууну А менен Ъ тьбьстарынан қуалған уақы сөздерге „Ьм“ қуранды қандай қуалат екен?—тлтЬм, татЬм, деген сөздердің уақылы асқалықта, уақы сөздердің ажақтығы қайсы тьбьстары менен быткенін байқағыла.

2) ажақы ынсызды менен бытыб, ажақы мууну Е менен І тьбьстарынан қуалған уақы сөздерге „Ьм“ қуранды қандай қуалат екен?—кесім, ісім, деген сөздерді асқалықта.

3) ажақы ынсызды менен бытыб, ажақы мууну О менен Ы тьбьстарынан қуалған уақы сөздерге „Ьм“ қуранды қандай қуалат екен?—орум, сүтум, деген сөздерді байқағыла.

4) ажақы ынсызды менен бытыб, ажақы мууну Ө менен Ү тьбьстарынан қуалған уақы сөздерге „Ьм“ қуранды қандай қуалат екен?—еым, тытым, деген сөздерді байқағыла.

5) ажақы А менен Ь тьбьстарының бірі менен быткен уақы сөздерге „Ьм“ қуранды қандай қуалат екен? қурандының басындағы „Ь“ тьбьсы ордунда қалды?—мәселен: „ғала“ деген уақы сөзге қуранды „Ьм“ қуалғанда „Ьм“ қурандының басындағы „Ь“ тьбьсы ордунда қалды? ғалам, табым, ырықым, деген сөздерді байқағыла.

6) ajaqь Ө менен І тьыстарынын бири менен быткен унqu сөздөргө „Б“ қуранды қандай қуалат екен? қуранылдақы „Б“ тьыстынын оьду қайда кетет—тіstem, еерим, деген сөздөрдь бай-қақыла.

7) ajaqь O менен U тьыстарынын бири менен быткен унqu сөздөргө „BM“ қуранды қандай қуалат екен?—toquM, oioM, деген сөздөрдь байқақыла.

8) ajaqь Ө менен Y тьыстарынын бири менен быткен унqu сөздөргө „BM“ қуранды қандай қуалат екен? унqu сөз менен „BM“ қуранды қуалысқанда муун кемидиби?—сырат, кьвьым, сөз-дөрын байқақыла.

9) „сьqBM“ менен „саqBM“ деген сөздөрдь унquларьн ақыратқыла. унqu сөздөрдьн ең ajaqь тьыстарь қайсы тьыстарь эле, „сьqBM“ деген сөздөргь „Q“ тьысы унquда барь? „Q“ тьысы қьықьз тилинде сөздьн ең ajaqьна тысьы? „törcьldөr“ дөв қайсы тьыстарды аьтууцу елек? ал тьыстарды еmine ьцьн „törcьldөr“ дөв атандь елек? „сьqBM“ менен „саqBM“ деген сөздөрдөргь „Q“ тьыстарь қайсы тьыстардан өзгөььь қуалыьты? „сьqBM“ менен „саqBM“ деген сөздөрдөргь „Q“ тьыстарь ьнды тьыстардын ортосунда туралы, ьнсыз тьыстардын ортосунда туралы? еки ьнды тьыстын ортосунда тыскөндө „K“ тьысы да өзгөьььь екен „tik“ деген сөзгө „BM“ қурандынь қуаль кө-гьлөььь.

2.

төменкь сөздөргө „BM“ қурандынь қуақыла, тарт, ат, оqu, уqu сьарь, атта, тьре, ьну, бас, қура, сьа, уq, кьр, тьк, еерит, сьа, аq, қьтq, көтө, іс, сьат, ас, қайна, сьал, сьа, ьл, көт, кьр, кьрт, кьсир.

қорутунду.

1) ajaqь ьнсыздөт менен бытыь, ajaqь мууну A менен B тьыстарьнан қуалөан унqu сөздөргө „BM“ қуранды өзгөьььь қуалат.

2) ajaqь ьнсыздөт менен бытыь, ajaqь мууну E менен I тьыстарьнан қуалөан унqu сөзгө „BM“ қуранды „IM“ болуь қуалат.

3) ajaqь ьнсыздөт менен бытыь, ajaqь мууну O менен U тьыстарьнан қуалөан унqu сөзгө „BM“ қуранды „UM“ болуь алат.

4) ajaqlı ynsyzdər menen bytyv, ajaqlı muunu **Ө** menen **Ү** тьбьстарьнан қуалқан уңқу сөзге „**ЬМ**“ қуанды. „**ҮМ**“ болып қуалат.

5) ajaqlı **А** менен **Б** тьбьстарьнын бири менен bytken уңқу сөзге қуалқанда, „**ЬМ**“ қуандынын басындағы „**Б**“ тьбьсь ть-
сьв қалып; уңқу сөз ажақлындағы yndyy тьбьсь „**М**“ тьбьсьна
туура барып қуалат да, „**ЬМ**“ қуанды „**АМ**“, „**БМ**“ болып кетет.

6) ajaqlı **Е** менен **І** тьбьстарьнын бири менен bytken уңқу сөзге қуалқанда, „**ЬМ**“ қуандынын басындағы „**Б**“ тьбьсь ть-
сьв қалып, уңқу сөз ажақлындағы yndyy тьбьсь „**М**“ тьбьсьна
туура барып қуалат да, „**ЬМ**“ қуанды „**ЕМ**“, „**ІМ**“ болып кетет.

7) ajaqlı **О** менен **У** тьбьстарьнын бири менен bytken уңқу сөзге қуалқанда, „**ЬМ**“ қуандынын басындағы „**Б**“ тьсьв қалып, уңқу сөз ажақлындағы yndyy тьбьсь „**М**“ тьбьсьна туура барып қуалат да, „**ЬМ**“ қуанды „**ОМ**“, „**УМ**“ болып кетет.

8) ajaqlı **Ө** менен **Ү** тьбьстарьнын бири менен bytken уңқу сөзге қуалқанда, „**ЬМ**“ қуандыдағы „**Б**“ тьсьв қалып, уңқу сөз ажақлындағы yndyy тьбьсь „**М**“ тьбьсьна туура барып қуалат да, „**ЬМ**“ қуанды „**ӨМ**“, „**ҮМ**“ болып кетет.

9) қуанды менен уңқу сөз қуалысында „**Қ**“ менен „**К**“ тьбьстарь, екі yndyy тьбьсьн-оттосына тьсьв қалып. „**Қ**“ тьбьсь „**Қ**“ тьбьсьна, „**К**“ тьбьсь „**Қ**“ тьбьсьна аялань кетет, маселен: „**СЫҚ**“ деген сөзге „**ЬМ**“ қуандыны қуалқанда, „**Қ**“ тьбьсь „**Қ**“ тьбьсьна аялань, „**СЫҚЫМ**“ деген сөз болды, „**ТИК**“ деген уңқу сөздегі „**К**“ тьбьсь „**Қ**“ тьбьсьна аялань, „**ТИҚЫМ**“ болды. егер „**Қ**“ менен „**К**“ тьбьстарьнын екі қақпына тең yndyy тьбьстарь келбеі, бір қақпына ynsyz келсе, ол уақытта „**Қ**“ менен „**К**“ тьбьстарь өзгертелі. маселен: қық—қықЫМ, bytk—bytkЫМ, мындaj заң улаңдыларда да болот.

3) қуанды „**БС**“

байқоо

1.

1) сөв савБС болды, қыздар савБС қылып, тоқызбай қонҮС
салды, утБС менен кеңБС дұшмандықтан белгісі, айттылаж биліс
ақылдануын ісі, қорға сүтҮС, қалыс байҮС.

2) çat arıstı talaş, çat arıstı tireş, bery çojloş, kempir eymceş, oınon oquş, kœtyk yjleş, elike erqiş.

qyzmattar çana surıolot:

1) unıqu sözdyn ajaqlı ynsyzdœr menen bytyb, ajaqlı muunu **U** menen **B** tıbbıstarınan quralsa qurandı „**BŞ**“ qandaj quralat eken?—cubş, çjbş, degen sözderdy bajqaqla.

2) ajaqlı ynsyzdœr menen bytyb, ajaqlı muunu **E** menen **I** tıbbıstarınan quralıqan unıqu sözge „**BŞ**“ qurandı qandaj quralat eken?—kœiş, miiş, degen sözderdy bajqaqla.

3) ajaqlı ynsyzdœr menen bytyb, ajaqlı muunu **O** menen **U** tıbbıstarınan quralıqan sözderge „**BŞ**“ qurandı qandaj quralat eken?—qonus, urus, degen sözderdy bajqaqla.

4) ajaqlı ynsyzdœr menen bytyb, ajaqlı muunu **Θ** menen **Y** tıbbıstarınan quralıqan unıqu sözge „**BŞ**“ qurandı qandaj quralat eken?—çyrıyş, belyş, degen sözderdy bajqaqla.

5) unıqu sözdyn ajaqlı yndıylœr menen bytsœ, qurandı „**BŞ**“ qandaj œzgœrœt eken?—qurandıdaj „**B**“ tıbbış orunda qalatıy eken?—talaş, tireş, çojloş, eymceş, oquş, yjleş, erqiş, degen sözderdy bajqaqla.

2.

tœmœnky sözderge „**BŞ**“ qurandıy qurıqla: ajt, tart, çulq, saqtı, oıo, qœu, ur, serp, çarpy, uqu, uq, çuq, tœk, ket, at, soq, eoqu, toqu, qıbeç, çabeç, teıge, kyıme, çatı, qon, tys, kœe, œeyr, ucır, qacır, keçir, iœir, soœet, teımet, serıit, serıi, iınen, uıal, ut, qıtı, oto, soqolo, qœıma, al, oodır, syjle, œer, et, ket, qurı-mala, uq, taq.

qorutundu.

1) ajaqlı ynsyzdœr menen bytyb, ajaqlı muunu **U** menen **B** tıbbıstarınan quralıqan unıqu sözderge „**BŞ**“ qurandı œzgerıylœş quralat.

2) ajaqlı ynsyzdœr menen bytyb, ajaqlı muunu **E** menen **I** tıbbıstarınan quralıqan unıqu sözderge „**BŞ**“ qurandı „**İŞ**“ bolub quralat.

3) ajaqlı ynsyzdœr menen bytyb, ajaqlı muunu **O** menen **U** tıbbıstarınan quralıqan unıqu sözderge „**BŞ**“ qurandı „**UİŞ**“ bolub quralat.

4) ajaqlı ynsyzdœr menen bytyb, ajaqlı muunu **Θ** menen **Y**

тѣлѣстарѣнан қурабқан унқу сѣздѣрѣ „bS“ қурандѣ „yS“ нолу қуралат.

5) ајақѣ ундылѣт менен бытк-н унқу сѣздѣт менен қурабсқанда, „bS“ қурандѣлақѣ „b“ тѣлѣсѣ тѣсѣ қалѣс, унқу сѣз ајақѣндақѣ унды тѣлѣс „S“ менен тартѣ бѣлѣс қурабсат да „bS“ қурандѣ „aS“ „bS“ „oS“ „uS“ „eS“ „iS“ „eS“ „yS“ айлѣс озқѣрѣт.

ii қурандѣ „uu“

Байқоо.

1.

1) aluu, qisuu, uruu, otuu.

2) ketYY, uilyY, ketYY, iyYY.

3) cabel—cabeluu, qotu—qotuu.

4) tebei—tebeyY, kyby—kynYY.

5) saba—saboo, oto—otoo.

6) tie—tirθθ, byle—bylθθ.

қызматтар қана суроолар:

1) ајақѣ унсыздѣт менен бытып, ајақѣ маану қан унды тѣлѣс қурабқан унқу сѣздѣрѣ „uu“ қурандѣ қандај қуралат екен? биринѣ қолдоқу сѣздѣрѣ байқақѣла.

2) ајақѣ унсыздѣт менен бытып, ајақѣ маану іекѣ унды тѣлѣс қурабқан унқу сѣздѣрѣ „uu“ қурандѣ қандај қуралат екен?—екинѣ қолдоқу сѣздѣрѣ байқақѣла.

3) ајақѣ b қана u тѣлѣстарѣ менен быткен сѣздѣрѣ „uu“ қурандѣ қандај қуралат екен? унқу сѣз ајақѣндақѣ унды тѣлѣс ордунда қалатѣ екен? уейнеу қолдоқу сѣздѣрѣ байқақѣла.

4) ајақѣ i қана y тѣлѣстарѣ менен бытк-н унқу сѣздѣрѣ „uu“ қурандѣ қандај қуралат екен? унқу сѣз ајақѣндақѣ унды тѣлѣстарѣ ордунда қалѣс?—тѣртинеу қолдоқу сѣздѣрѣ байқақѣла.

5) ајақѣ u қана o тѣлѣстарѣ менен быткен сѣздѣрѣ „uu“ қурандѣ қандај қуралат екен? қурандѣ „uu“ сѣз ордунда қалѣс? унқу сѣз ајақѣндақѣ унды тѣлѣс сѣз ордунда қалѣс?—бесинѣ қолдоқу сѣздѣрѣ байқақѣла.

6) ајақѣ e қана θ тѣлѣстарѣ менен қурабқан сѣздѣрѣ „uu“ қурандѣ қандај қуралат екен? қурандѣ „uu“ менен унқу сѣз ајақѣндақѣ унды тѣлѣстарѣ сѣз ордунда қалѣс?—алтинеу қолдоқу сѣздѣрѣ байқақѣла.

təmənkı səzdərgə „uu“ qurandın qurılıla: qurca, çav, cav, tur, qur, sura, qura, bur, bura, tırma, qır, çbj, cal, at, oto, buta, or, sor, toro, byr, kər, kir, bil, syr, çulqu, bur, byr, tur, qır.

qorutundu.

1) unqu səzdyn ajaqlı ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu çoon yndyylərdən quralsa, qurandı „uu“ özgərəcə quralat.

2) unqu səzdyn ajaqlı ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu icke yndyylərdən quralsa, qurandı „uu“ özgərtyv. „yy“ bolub quralat.

3) unqu səzdyn ajaqlı B çana U tıbbıstarı menen bytsə, unqu söz ajaqlındaqı yndyy tıbbı tyşyv qalat da qurandı „uu“ özgərəcə quralat.

4) unqu səzdyn ajaqlı İ çana Y tıbbıstarı menen bytsə, söz ajaqlındaqı yndyy tıbbı tyşyv qalat da „uu“ qurandı „yy“ bolub özgərət.

5) unqu səzdyn ajaqlı A çana O tıbbıstarı menen bytsə, unqu söz ajaqlındaqı yndyy tıbbı tyşyv qalat da „uu“ qurandı „oo“ bolub özgərət.

6) unqu səzdyn ajaqlı E çana Ə tıbbıstarı menen bytsə, unqu söz ajaqlındaqı yndyy tıbbı tyşyv qalat da „uu“ qurandı „əə“ bolub özgərət.

5) qurandı „BNCB“

birinci, ikinci, üçüncü, tötüncü, beşinci, altıncı, yetinci, segizinci, toqquzunca, onuncu, çıbjımaıncı, otuzuncu, qırqıncı, elyüncü, altımyşıncı, yetmişinci, sekseinci, toqsonuncu, çyzüncü, mininci.

qızmattar çana sırtolot:

1) çazılğan səzdərdyn unquların açılacaqıla, səzdərdyn açılğanın qajst tıbbıstarı menen bytkəndyqın bolıqıqlıla.

2) ajaqlı ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu B tıbbıstan qurılğan səzdərgə „BNCB“ qurandı qandaj qurılıla?—qırqıncı, altımyşıncı, degen səzbərdy baxılqıqlıla.

3) ajaqlı ynsyzdər menen bytyv, ajaqqı muunu E menen İ

түбәстәһәннән қуралған сөздөргә „БДСБ“ қуранды қандай қуалды?—сегизинци, сексенинци, деген сөздөрдү баяқақыла.

4) ajaqь ynsyzdər menen bytyb, ajaqqь muunu O menen U tьbьstarynan duralojan sөzdərgə "ЫНЦЬ" qurandy qandaj quraldy?—onuncu, toquzuncu, degen sөzdərdy bajqaqyla.

5) ajaqəb ynsyzdər menen bytyb, ajaqqəb muunu Ə menen Y
təbbyştarıbnan quralıqan unqu sezdergə „**YPCB**“ quralıq qandaj
quralıq?—ye**YPCY**, tət**YPCY**, qen səzdərđy vajqaqyla

6) unqu sözdyn ajaqy yndyylar menen bytse, „БПСБ“ qurandydaqy „Б“ тывыс ордуна qalatby eken?—сыйманар, алтынар, деген сөздөрдү vajqaqyla.

qorutundu.

1) ajaqy ınsyzder menen bytyv, ajaqqy muunu A җана B тьылыстарынан quralaıan unqu sözderge „БПСБ“ qurandy eızge-vej quralat.

2) ajaqy unsyzdər menen vytyv, ajaqy muunu e menen i tyvystarınan quralqan unqu sözdərge „ЫНСЬ“ qurandy „ІНСІ“ bolub quralat.

3) ajaqəb ynsyzydər mənən bytyb, ajaqqəb muunu 0 mənən u
təbbyštarynan quralıqan unqu səzdərgə „БНЧБ“ qurandəb „UNCU“
bolub quralat.

4) ajaqlı ynsyzdər menen bytyb, ajaqqı mıruu θ menen y
tbybstarınnan quralıqan unqu sözdərgə „БПСБ“ qurandı „YNSY“
bolub quralaf.

5) unqu sezdyn ajaql yudyylər menen bytsə, „БНСБ“ qu-randynen basyndaql „Б“ тьблсь тьсьв qalat.

6) „BNCB“ qurandlı qurallı turoqan sözderdy „Sanat“ deb atajbız. sanat sljptı menen da belgilenet, maselen: bir=1, eki=2, vc=3...

7) sanattı sıjryı menen çazıv, „**БИСЬ**“ quıandıny quımaçy bolsoq, quıandıny sızyqa (--) menen, çe çaa ()) menen, çe cekit (.) menen belgilev, belgini sıjrydın çapına çazavız, maselen: 1— (birinci), 2) (ekinci), 3. (ucuncy).

calps qorutundu.

ajaqb yndyybı menen bytkı unqu sız menen quralısqanda, sıjlıqısqı, otıdon bı yndıy tıbbı kemı quralısqan qurandılardı 7 sıjlıqısqı qurandılar deb atajbız.

„slylyqysma“ qurandylarğa mına bul qurandylar da kiret:
 „aşaqa“ (alashaqa, beresqec, „bq“ (albq, salbq) „aşa“
 (eslyaş, kireşe), „aanaq“ (alanaq, beresnek), „aşaqa“
 (alashaqa, barashaqa), „arman“ (alrman, cabarman),
 „ar“ (atar, çanar) daqy usundajlar.

ç) kerbez qurandylar

1) qurandy „eke“

başqoo.

1.

1) boluş=boluşeke, bij=bijeke.

2) ata—atake, ene—eneke, tere—tereke.

qorutundu.

1) yndestyk zaña kənbəğən qurandylar „kerbez“ qurandylar dejbiz. bul qurandylar etin kyysynyn zaña da kənbəğt.

2) uoqu sözdyn ajaqy ynsyzdər mənən tyğansə, qurandy „eke“ özqerbəstən ele quralat.

3) uoqu sözdyn ajaqyna yndyy tyğastar kelse, „eke“ qurandyn başyndaqy „e“ tyşyb qalat, bul çaqyñan qaraşanda, „eke“ qurandy „slylyqysma“ qurandylarğa kiryygə kerek ele, biraq, yndestyk zañ mənən etin kyysynyn zaña kənbəğəndykten, „eke“ qurandy özynə bir tytkym qurandy bolub esevtelet.

4) qurapz tilinde eki qana kerbez qurandy ber. bul eki qurandy asdan az qoldonulat. kerbez qurandyn bir usul qurandy „eke“ ekinisi qurandy „ek“ (məsələn: qojonek, qyqyljek). „ek“ qurandy qyqylz tilinde ye—tört sözde qana keziket.

II. qoş qurandyluu sözdər.

qoş qurandyluu sözdərgə mäsäldər, clyqeslyq, qojcyluq, tae cylyk, cawqlar, calqlar, alslzduq, malslzduq, calqlar, almlen, alqlar, salqlar...

III. kəş qurandyluu sözdər.

kəş qurandyluu sözdərgə mäsäldər, calqlar, calqlar, clyq, basmalq, zordugcyluq, zordugcyluq...

çalqь qorutundu.

qurandylar unqu sez menen qandaj quralyssa, çalqь qurandylyu sez menen da, qoş qurandylyu sez menen da, başqaca ajtqanda—qurandylar biri biri menen da oşondoq quralyşat. çalqь qurandylyu sözderdegy **yndəstyк**, oqşoşuu çana **erін kyysy** zandarь bul qoş qurandylyu sözderde da, көв sözderde da bar. mlsal ycyн „təə CYlyк“ degen sözdy açyratьь qarajь. sözdyn unqusu „təə“. „təəCYlyк“ degen sözde eki qurandy bar. eki qurandylyн biri **CY** bul **turaqtuu** qurandylar tyккymynen, tyby „**CB**“ qurandy. екinci qurandy **ooşmə** qurandy tyккymynen, tyby „**ьq**“ qurandy. „təə“ degen söz icke bolub, ajaq-qь muunu „**əə**“ bolqondugtаn, „**CB**“ qurandy yndəstyк zaңь bojunca ickeгiv, erін kyysynyn zaңь bojunca muunundaqь „**ь**“ tььььььн өзгөrtьь, „**CY**“ (təəCY) bolub quraldy ele. „**ьq**“ qurandy „**təə**“ degen sözge „**CY**“ bolub quralьь turqan „**CB**“ qurandyqa barьь quralarda yndəstyк zaңь menen ickeгiv, erін kyysynyn zaңь bojunca muunundaqь „**ь**“ tььььььн „**y**“ ge ajlantьь, „**lyк**“ bolub, „**təəcy**“ degen söz menen quralьььь, „təəCYlyк“ sezyn tuudurdy.

„**zəduqculuq**“ degen sözdegy yc qurandy (**duq cu luq**) da, „**zəduqcūduq**“ degen sözdegy qurandylar da, unqu sez menen qandaj quralььssa, bul sözderde da өз aia oşondoq quralььşqan.

ajaqь.

Bul kitede çanylyş basyloqan sözler.

bet	çol	qata	durus
8	12	yndyu	yndyy
8	12	özgerystery	özgerystery
8	25	barıbb	barıbb
9	10	qaqşaldın	qaqşaldın
10	26	ydyylar	yndyyler
9	11	kelgen	kelgin
11	30	suroolar	suroolar
12	14	kenul	kenyl
13	1	keniri	keniri
13	27	qyrıqan	qırqan
15	3	oşondyqtan	oşondyqtan
16	4	elendegen	olondogon
16	32	qegen	degen
17	17	çumşaq	çumşaq
18	1	toqtody	toqtodu
22	1	qoşulbaş	qoşulbaş
22	6	şezdyn	sezdyn
26	4	qyrıab	qırıab
26	6	ö	i
28	6	özgərbej	özgərbej
28	15	sözderdo	sözderde
28	28	szdeyn	sezdyn
28	28	mene	menen
29	9	durandın	qurandın
29	21	sərdərgə	sezderge
30	16	qyrandın	qurandın
31	3	ylgyəy	ylgydey
43	26	rutub	bytyb
50	30	qurındı	qurandı
50	37	ulal	quralat

Тыныстанов Касым

Э Н Б Т И Л И Б И З

(„наш родной язык“)

Грамматика киргизского языка

Фонетика и часть морфологии.

Для шк. I ст.

$6 \times 15 = 90$ $200 = 0,45\text{тн.}$

Заказ 4102. Тираж 1000
Малое Кантское полиграфическое предприятие